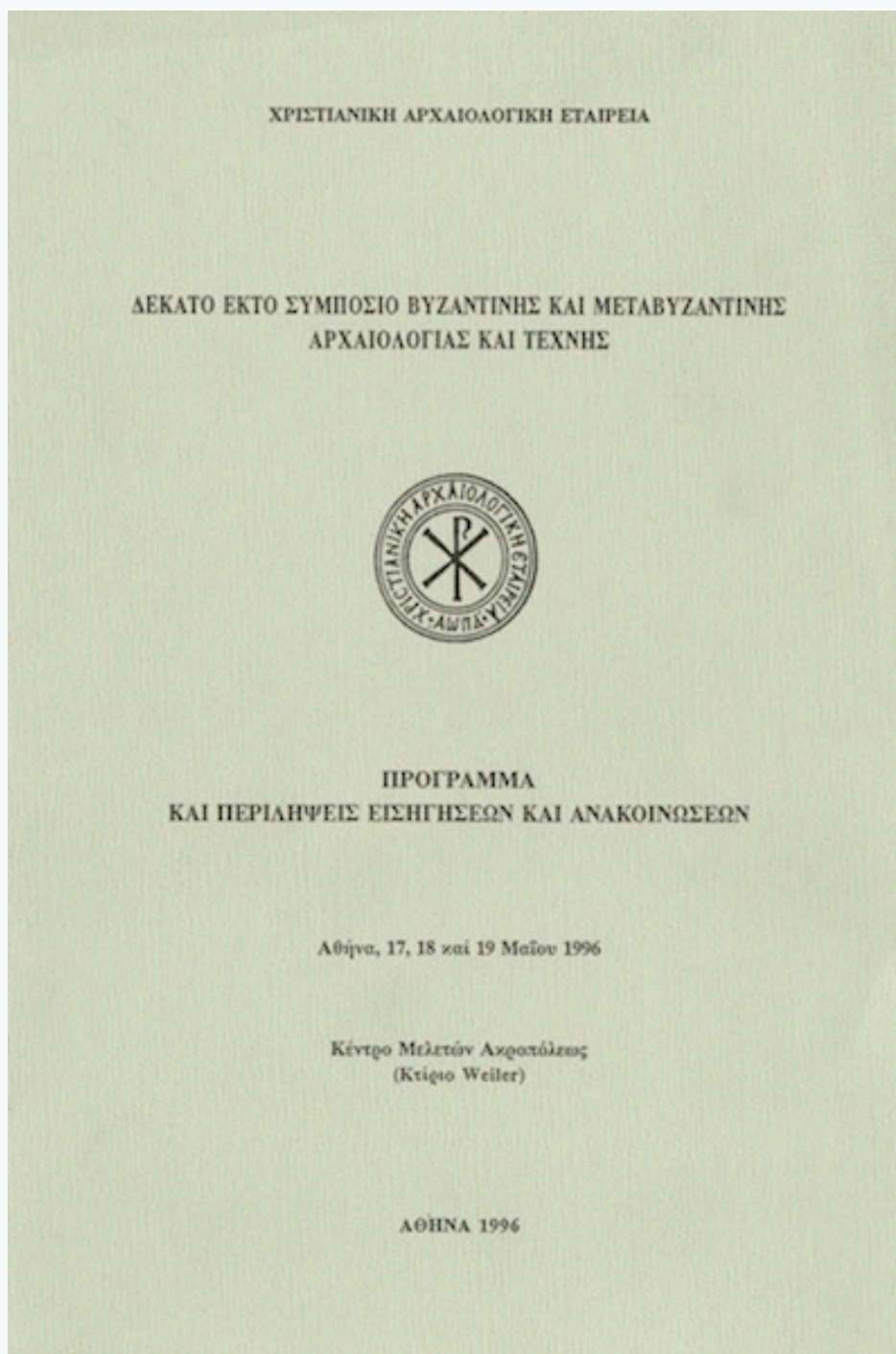
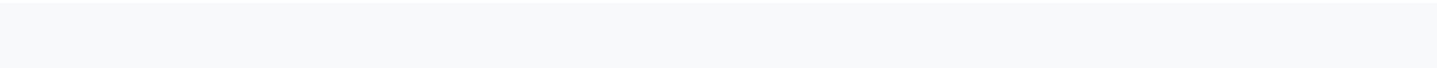

Ετήσιο Συμπόσιο Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 16 (1996)

Δέκατο Έκτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΔΕΚΑΤΟ ΕΚΤΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΚΑΙ ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ ΕΙΣΗΓΗΣΕΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΩΝ

Αθήνα, 17, 18 και 19 Μαΐου 1996

Κέντρο Μελετών Ακροπόλεως
(Κτίριο Weiler)

ΑΘΗΝΑ 1996

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

**ΔΕΚΑΤΟ ΕΚΤΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ**

**ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΚΑΙ ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ ΕΙΣΗΓΗΣΕΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΩΝ**

Αθήνα, 17, 18 και 19 Μαΐου 1996

**Κέντρο Μελετών Ακροπόλεως
(Κτίριο Weiler)**

ΑΘΗΝΑ 1996

ΔΕΚΑΤΟ ΕΚΤΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ

Αθήνα, 17, 18,19 Μαΐου 1996

Κέντρο Μελετών Ακροπόλεως (Κτίριο Weiler), Οδός Μακρυγιάννη 2-4

Π ρ ό γ ρ α μ μ α

Το 16ο εαρινό Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης συγκαλείται στην Αθήνα κατά το τριήμερο 17 - 19 Μαΐου 1996. Ως ειδικό επιστημονικό θέμα έχει οριστεί "Αρχαιολογικές και καλλιτεχνικές μαρτυρίες για το θάνατο". Στο ειδικό αυτό θέμα είναι αφιερωμένες η πρωινή και απογευματινή συνεδρίαση του Σαββάτου, 18ης Μαΐου, για την παλαιοχριστιανική και μεσοβυζαντινή περίοδο αντίστοιχα, καθώς και η πρωινή συνεδρίαση της Κυριακής, 19ης Μαΐου, για την υστερο- και μεταβυζαντινή εποχή.

Από τις δέκα ανακοινώσεις που θα γίνουν το πρωί της Παρασκευής, 17ης Μαΐου, οι εννέα αναφέρονται στην αρχιτεκτονική από την παλαιοχριστιανική ως τη μεταβυζαντινή περίοδο και η μία στη γλυπτική. Οι οκτώ ανακοινώσεις του απογεύματος έχουν θέματα κυρίως από την εικονογραφία, τη μνημειακή ζωγραφική και την τέχνη των φορητών εικόνων.

Η απογευματινή συνεδρίαση της Κυριακής, 19ης Μαΐου, περιλαμβάνει έξι ανακοινώσεις αφιερωμένες σε διάφορα θέματα από την κεραμική, τη μικροτεχνία κλπ. Στη συνέχεια θα πραγματοποιηθεί η ετήσια τακτική Γενική Συνέλευση των μελών της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας.

Η Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία ευχαριστεί το Υπουργείο Πολιτισμού, το οποίο ενίσχυσε κατά το 1996, όπως και κατά τα προηγούμενα έτη, το εαρινό Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης.

Ευχαριστεί επίσης θερμά την Α' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων για τη φιλοξενία του 16ου Συμποσίου στο Κτίριο Weiler.

**ΔΕΚΑΤΟ ΕΚΤΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ**

Αθήνα, 17, 18,19 Μαΐου 1996

Κέντρο Μελετών Ακροπόλεως (Κτίριο Weiler), Οδός Μακρυγιάννη 2-4

Παρασκευή, 17 Μαΐου 1996

Πρωινή Συνεδρίαση. Προεδρεύουν: **Ν. Δρανδάκης και Φ. Δροσογιάννη**

- 9.20 Έναρξη Συμποσίου
- 9.30 **Καλλιόπη Θεοχαρίδου**. Μαρτυρίες των ενσφράγιστων πλίνθων για τα τείχη και τους πρώιμους ναούς της Θεσσαλονίκης
- 9.45 **Γεώργιος Δημητροκάλλης**. Ο Άγιος Σώζων Αλαγονίας
- 10.00 **Άννα Λαμπροπούλου- Αφέντρα Μουτζάλη**. Ο ναός του Αγίου Νικολάου Αιγιαλείας. Συμβολή στη Ιστορία της Μονής Ταξιαρχών.
- 10.15 **Χαρά Κωνσταντινίδη**. Οι οικοδομικές φάσεις του ναού της Παναγίας Φανερωμένης στα Φραγκουλιάνικα της Μέσα Μάνης.
- 10.30 **Σωτήρης Βογιατζής**. Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού στα Αλεπόσπιτα Λαμίας.
- 10.45 **Δ ι ά λ ε ι μ α**
- 11.15 **Γεώργιος Ντέλλας**. Η εκκλησία του Αγίου Νικολάου στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου.
- 11.30 **Παύλος Μυλωνάς**. Προσπάθεια αναπαραστάσεως του παλαιότερου ναού Μιχαήλ Συννάδων στη Μεγίστη Λαύρα.
- 11.45 **Αφροδίτη Πασαλή**. Ο Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος στο Ζάγκο Τρικάλων.
- 12.00 **Σταύρος Μαμαλούκος**. Ο ναός του Αγίου Αθανασίου στην Πρέβεζα.
- 12.15 **Ξανθή Σαββοπούλου - Κατσιζή**. Άγιος Γεώργιος στο Κριθαρά και Παναγία στο Διάκο: Δύο παραδείγματα αναβίωσης βυζαντινού αρχιτεκτονικού τύπου στο χώρο της Μακεδονίας.
- 12.30 **Σ υ ζ ή τ η σ η**
- 1.15 Λήξη της πρωινής συνεδρίασης

Απογευματινή Συνεδρίαση. Προεδρεύουν: **Ο. Γκράτζιου και Ν. Χατζηδάκη**

- 5.30 **Στέλλα Χρυσόγρου- Σταυρίδου**. Ο Παρισινός Κώδιξ GR.1401 της Πτολεμαϊκής Γεωγραφίας.
- 5.45 **Αθανάσιος Σέμογλου**. Οι τρεις ευρέσεις της Τιμίας Κεφαλής του Ιωάννου του Προδρόμου. Μια υπόθεση σχετικά με την προέλευση και ιστορία των εικογραφικών τους τύπων.
- 6.00 **Αγγελική Στρατή**. Παρατηρήσεις στις παλαιότερες τοιχογραφίες του Καθολικού της Ι.Μ. Τιμίου Προδρόμου Σερρών.
- 6.15 **Νίκη Βασιλικού**. Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου στο Μαλούκι Θεσπρωτίας.
- 6.30 **Δ ι ά λ ε ι μ α**
- 7.00 **Νίκος Δρανδάκης**. Το εικονογραφικό θέμα "Άνωθεν οι Προφήται" σε τοιχογραφία της Μεγίστης Λαύρας του Αγίου Όρους.
- 7.15 **Σταύρος Μαδεράκης**. Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος στους Λάκκους (περιοχή Κρούστα) Μεραμπέλλου Λασιθίου Κρήτης.
- 7.30 **Έλενα Παπασταύρου**. Εικόνα της Γέννησης του Βυζαντινού Μουσείου αρ. Τ. 396
- 7.45 **Γιώργος Κακαβάς**. Μεταβυζαντινές εικόνες από το Κάτω Περιβόλι και το Βράχο του νομού Καστοριάς.
- 8.00 **Σ υ ζ ή τ η σ η**
- 8.45 Λήξη της απογευματινής συνεδρίασης

Σάββατο, 18 Μαΐου 1996

Αρχαιολογικές και καλλιτεχνικές μαρτυρίες για το θάνατο.

Πρωινή συνεδρίαση. Προεδρεύουν: **Π. Βοκοτόπουλος** και **Ρ. Ετζέογλου.**

- 9.30 **Κωνσταντίνος Πιτσάκης.** Δίκαιο και ιδεολογία της ταφής στο Βυζάντιο.
- 9.50 **Ευτέρπη Μαρκή.** Τα χριστιανικά κοιμητήρια στην Ελλάδα.
- 10.10 **Μιγάλης Ζαφειρίου.** Μαρτυρίες καταγωγής στις παλαιοχριστιανικές ταφικές επιγραφές του ελλαδικού χώρου.
- 10.25 **Άννα Αβραμέα.** Η βασιλική του Θύρσου στην Τεγέα και η επιγραφή της.
- 10.40 **Δ ι ά λ ε ι μ μ α**
- 11.00 **Ευγενία Μπεντερμάχερ - Γερούση.** Ρωμαϊκό και πρωτοβυζαντινό νεκροταφείο στη Περίσσα Θήρας. Συμβολή στον προσδιορισμό του οικισμού της Ελευσίνας.
- 11.15 **Άννα Νίκα.** Πρώτες παρατηρήσεις σε ένα νεκροταφείο της ύστερης αρχαιότητας στην Παστίδα Ρόδου.
- 11.30 **Ευγενία Χαϊλιά.** Οι τράπεζες στη νεκρική λατρεία.
- 11.45 **Μαρία Σκλάβου - Μαυροειδή.** Παρουσίαση επιτύμβιων από τη συλλογή των κοπτικών γλυπτών του Βυζαντινού Μουσείου.
- 12.00 **Ιωάννης Βολανάκης.** Παλαιοχριστιανικές σαρχοφάγοι στη Δωδεκάνησο.
- 12.15 **Σ υ ζ ή τ η σ η**
- 13.00 Λήξη πρωϊνής συνεδρίασης.

Απογευματινή συνεδρίαση. Προεδρεύουν: **Ν. Οικονομίδης** και **Χρ. Μπαλτογιάννη**

- 5.30 **Τίτος Παπαμαστοράκης.** Μουσουλεία και επιτύμβια μνημεία κατά τις φιλολογικές πηγές στη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο.
- 5.50 **Χαράλαμπος Μπούρας.** Ταφικά μνημεία στη μέση και την ύστερη βυζαντινή αρχιτεκτονική.
- 6.10 **Θεοχάρης Παζαράς.** Ο γλυπτός διάκοσμος των βυζαντινών σαρχοφάγων και το ιδεολογικό τους περιεχόμενο.
- 6.30 **Δ ι ά λ ε ι μ μ α**
- 6.50 **Τζένη Αλπάνη.** Νεκρική εικονογραφικά προγράμματα στη μεσοβυζαντινή περίοδο.
- 7.10 **Ιωάννης Κανονίδης.** Οι ταφές των μέσων και ύστερων βυζαντινών χρόνων σε πόλεις - κάστρα της Μακεδονίας.
- 7.25 **Αριστοτέλης Μέντζος.** Το μεσοβυζαντινό προσκύνημα του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης και σύγχρονα ταφικά προσκυνήματα.
- 7.40 **Θεόδωρος Αργοντόπουλος - Ελένη Παπαβασιλείου.** Ρόδος: Πληροφορίες για την ιστορία του τόπου μέσα από το γεγονός του θανάτου.
- 7.55 **Βικτωρία Κέπετζη.** Παραστάσεις θανάτου, κρίσης και σωτηρίας σε βυζαντινά εικονογραφημένα ψαλτήρια (9ος - 14ος αι.).
- 8.10 **Σ υ ζ ή τ η σ η**
- 8.45 Λήξη απογευματινής συνεδρίασης.

Κυριακή, 19 Μαΐου 1996

Αρχαιολογικές και καλλιτεχνικές μαρτυρίες για το θάνατο.

Πρωινή συνεδρίαση. Προεδρεύουν: Θ. Παζαράς και Ευγ. Χαλκιά

- 10.30 **Μελίτα Εμμανουήλ.** Εικονογραφικά προγράμματα με νεκρικό χαρακτήρα κατά την παλαιολόγια περίοδο.
- 10.50 **Βασιλική Φωσκόλου.** Πιθανή απεικόνιση του Παναγίου Τάφου στην παράσταση του Επιταφίου Θρήνου της Όμορφης Εκκλησίας στην Αίγινα.
- 11.05 **Σίλας Κουζιάρης.** Οι ανεπίγραφοι ανιστάμενοι στην εις Άδου Κάθοδον
- 11.20 **Αναστασία Ψαραλογάκη - Μιχαήλ Ζερλέντης.** Ταφές και ταφικές κατασκευές στην εκκλησία της Παναγίας του Μπούργκου, στην μεσαιωνική πόλη της Ρόδου.
- 11.35 **Δ ι ά λ ε ι μ μ α**
- 11.50 **Γιώργος Φιλοθέου.** Η τοιχογραφία της Δευτέρας Παρουσίας στην εκκλησία της Παναγίας Καθολικής στο Πελένδρι (Κύπρος).
- 12.05 **Παρή Καλαμαρά.** Το εικογραφικό θέμα του Αρχαγγέλου Μιχαήλ ως κριτή των νεκρών και η κοινωνική παράμετρος της επικράτησής του κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο στη Μάνη.
- 12.20 **Νικολία Ιωαννίδου.** Το νεκροταφείο των Ελλήνων στο νησί του San Michele Βενετίας.
- 12.35 **Μαρία Καζανάκη - Λάππα.** Η αντιμετώπιση του θανάτου στην όψιμη κρητική αναγέννηση. Μια πρώτη προσέγγιση μέσα από διαθέτες και νοταριακά έγγραφα.
- 12.50 **Σ υ ζ ή τ η σ η**
- 13.30 Λήξη πρωινής συνεδρίασης.

Απογευματινή συνεδρίαση. Προεδρεύουν: Χ. Μπούρας και Ευτ. Νικολαΐδου

- 5.15 **Αικατερίνη Καλατζή - Σπυράκη.** Πρώτη ανασκαφική δραστηριότητα στο νησί της Σερίφου.
- 5.30 **Πλάτων Πετρίδης.** Παλαιοχριστιανικοί Δελφοί: Η μαρτυρία της κεραμεικής.
- 5.45 **Βαρθάρα Παπαδοπούλου.** Παλαιοχριστιανικά λυχνάρια και βυζαντινά πολυκάνδηλα στο Μουσείο Ιδρύματος Βαρώνου Μιχαήλ Τσοίτσα.
- 6.00 **Δ ι ά λ ε ι μ μ α**
- 6.15 **Άννα Μπαλιάν.** Τοπικά εργαστήρια αργυροχοΐας: Μελένικο και Νικολίτζα 16ος - 17ος αι.
- 6.30 **Αναστασία Δρανδάκη - Δημήτρης Παραπαντάκης.** Το πρόγραμμα ηλεκτρονικής τεκμηρίωσης της βυζαντινής συλλογής του Μουσείου Μπενάκη.
- 6.45 **Σ υ ζ ή τ η σ η**
- 7.15 **Δ ι ά λ ε ι μ μ α**
- 7.30 Ετήσια Τακτική Γενική Συνέλευση των μελών της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας. Έκθεση των πεπραγμένων του Διοικητικού Συμβουλίου κατά το 1995 και Έκθεση της Εξελεγκτικής Επιτροπής της οικονομικής διαχείρισης κατά το ίδιο έτος.
- 9.00 Λήξη της απογευματινής συνεδρίασης και των εργασιών του 16ου Συμποσίου της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας.

ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΩΝ

ANNA ABPAMEA

Η ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΤΟΥ ΘΥΡΣΟΥ ΣΤΗΝ ΤΕΓΕΑΣ ΚΑΙ Η ΕΠΙΓΡΑΦΗ ΤΗΣ

Η μεγάλη τρίκλιτη βασιλική της Τεγέας, η λεγόμενη βασιλική του Θύρσου, έχει απασχολήσει πολλούς μελετητές, που ανέλυσαν, χρονολόγησαν τις ψηφιδωτές της παραστάσεις και επιχείρησαν να ερμηνεύσουν την επιγραφή του κεντρικού κλίτους. Από το 1889 με τις ανασκαφές του V. Bégard, κυρίως όμως με τις ανασκαφές του Ορλάνδου και τη μεγάλη δημοσίευση στο ABME του 1973, τα προβλήματα της βασιλικής και το νόημα της επιγραφής έγιναν αντικείμενο πολλών μελετών, ιδιαίτερα από την Π. Ασημακοπούλου- Ατζακά, τον J.- P. Sodini, τον Δ. Πάλλα, τον D. Feissel, τον I. Sevcenko.

Στην ανακοίνωση αυτή επιχειρείται νέα ερμηνεία της ψηφιδωτής επιγραφής, που έχει χαρακτηριστεί ως κτητορική και της οποίας το περιεχόμενο αποκαλείται «σιβυλλικό» από τον D. Feissel. Τα στοιχεία του κειμένου εξετάζονται τόσο ως προς την ανάγνωση, όσο και ως προς την εννοιολογική τους σημασία. Ο συσχετισμός της νέας ερμηνείας του επιγραφικού κειμένου με τα αρχιτεκτονικά στοιχεία του μνημείου και το μήνυμα των ψηφιδωτών παραστάσεων οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η βασιλική δεν κτίσθηκε από επίσκοπο η ηγούμενο Τεγέας, όπως έχει ως τώρα γίνει αποδεκτό και ότι η επιγραφή δεν είναι κτητορική αλλά αφιερωματική.

ΤΖΕΝΗ ΑΛΜΠΑΝΗ

ΝΕΚΡΙΚΑ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ
ΣΤΗ ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Η ταφική λειτουργία ορισμένων ναών και συνθηθέστερα διαμερισμάτων ή προσκτισμάτων τους (νάρθηκες, παρεκκλήσια, κρύπτες, θάλαμοι) αντανakλάται στον τοιχογραφικό τους διάκοσμο. Η προσέγγιση των αποσπασματικά σωζομένων νεκρικών εικονογραφικών προγραμμάτων από τη μεσοβυζαντινή περίοδο (843 - 1204) επισημαίνει μια πολυμορφία στην επιλογή και οργάνωση του εικονογραφικού υλικού γύρω από την κυρίαρχη ιδέα του διπτύχου "Θάνατος - Ανάσταση".

Παραστάσεις με σωτηριολογικό και εσχατολογικό περιεχόμενο (Σταύρωση, Ανάσταση, Δέηση, Δευτέρα Παρουσία, σκηνές από τα Πάθη) καθώς και πορτραίτα αγίων - μεσιτών υπέρ της σωτηρίας της ψυχής (μοναχοί άγιοι, μάρτυρες) αποτελούσαν συνήθως τον πυρήνα ενός νεκρικού προγράμματος στους μεσοβυζαντινούς χρόνους. Σπανιότερα θέματα με συγγενές περιεχόμενο παρέχουν εύγλωττες μαρτυρίες σχετικά με παραμέτρους, οι οποίες επιδρούσαν στη διαμόρφωση του προγράμματος: το προφητικό όραμα της κοιλάδας των ξηρών οστών (Ιεζεκ. XXXVII, 1-10) για την επίδραση της νεκρώσιμης ακολουθίας, μέρος της οποίας ήταν και η ανάγνωση του σχετικού παλαιδιαθηκικού αποσπάσματος· το όραμα του αγίου Ευσταθίου ή το όραμα του αγίου Προκοπίου για την επίδραση μιας τοπικής εικονογραφικής παράδοσης (Καππαδοκία).

Το νεκρικό πορτραίτο — επιβίωση παλαιότερης παράδοσης — παρέχει στοιχεία για το κοινωνικό πλαίσιο της χορηγίας. Σε συνδυασμό δε και με άλλα εικονογραφικά θέματα του προγράμματος μπορεί να σκιαγραφήσει τη στάση του κτήτορα απέναντι στο θάνατο και τη μέλλουσα ζωή.

Θ. ΑΡΧΟΝΤΟΠΟΥΛΟΣ
Ε. ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

ΡΟΔΟΣ: Πληροφορίες γιά την ιστορία του τόπου
μέσα από το γεγονός του θανάτου

Τόσο το νησί της Ρόδου όσο και η πόλη αποτελούν ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον αντικείμενο μελέτης γιά ιστορικούς και αρχαιολόγους, χάρη στον συνεχή και πλούσιο βίο τους.

Παρόλο που οι ανασκαφές στην ύπαιθρο είναι περιορισμένης κλίμακας, έχουν εντοπισθεί αρκετοί οικισμοί και νεκροταφεία, όπως στην Σορωνή, στα Τριάντα και αλλού, κυρίως της παλαιοχριστιανικής περιόδου. Ελκυστικότερη όμως είναι η πόλη της Ρόδου, γιατί έχει κατοικηθεί συνεχώς από τον 5ο π.Χ. αι. μέχρι σήμερα, κάτω από διαφορετικές ιστορικές συνθήκες.

Η αρχαία νεκρόπολη, στη νότια πλευρά της Ρόδου, έχει παρουσιάσει στοιχεία χρήσης της, περιορισμένης όμως, ακόμη και κατά τους υστερορωμαϊκούς χρόνους, καθώς και κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο. Τις περισσότερες φορές εδώ ελληνιστικοί μνημειακοί τάφοι χρησιμοποιούνται μέχρι τον 4ο αι. μ. Χ. Ωστόσο, προς το παρόν τουλάχιστον, οργανωμένο νεκροταφείο των βυζαντινών χρόνων δεν έχει ακόμη βρεθεί.

Εντός των τειχών της ιπποκρατίας έχουν εντοπισθεί και ερευνηθεί ταφεία γύρω από ναίσκους των μεσοβυζαντινών χρόνων και μετά, όπως και πλήθος ταφών στο εσωτερικό τους. Πρόκειται γιά το ανώνυμο παρεκκλήσι της οδού Αγησάνδρου (11ος-12ος αι.), τον Αρχάγγελο Μιχαήλ (11ος-14ος αι.) και τις εκκλησίες του 14ου-15ου αι.: την Αγία Αικατερίνη, τον Άγιο Μάρκο, τον Άγιο Αρτέμιο, τον Άγιο Κωνσταντίνο και Ελένη, τον Άγιο Σπυρίδωνα, την Αγία Τριάδα, τον Άγιο Νικόλαο. Το ίδιο ισχύει και γιά τα λατινικού δόγματος μνημεία, όπως την Παναγία του Κάστρου, την Παναγία του Μπούργκου και τον καθεδρικό ναό του πάτρωνα του Τάγματος των Ιπποτών, Αγ. Ιωάννη.

Οι πρώτες δειγματοληπτικές έρευνες δεν έχουν δείξει τα αίτια των θανάτων. Η μεγάλη πολιορκία του 1480 από τους Τούρκους, ο σεισμός της επόμενης χρονιάς και ο λιμός που ενέσκηψε στην πόλη περί το 1498-1500, θα πρέπει να συνέβαλαν στην ευρύτερη χρήση των ναών γιά ταφές. Χαρακτηριστική είναι η διαφορά του αριθμού των νεκρών στα ταφεία από εκείνον στο εσωτερικό των ναών.

Ο τρόπος ταφής παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία: τάφοι λαξευτοί ή λακκοειδείς, τις περισσότερες φορές κιβωτιόσχημοι, εγχυτρισμοί στα πρώιμα χρόνια και "καλυβίτες", σαρκοφάγοι, ψευδοσαρκοφάγοι, φέρετρα και ελεύθερες ταφές. Στους ναούς βρίσκονται κάτω από τα δάπεδα και αρκετές φορές οι καλυπτήριες πλάκες τους είναι εμφανείς. Τα αρκοσόλια δεν συνηθίζονται ιδιαίτερα. Η περίπτωση της ταφικής κρύπτης του Αγίου Σπυρίδωνα είναι μοναδική ως είδος, αλλά και ως περιεχόμενο.

Οι νεκροί τοποθετούνται στραμμένοι προς Α. με τα χέρια και τα πόδια συνήθως δεμένα. Εκτός από κάποιες περιπτώσεις, δεν έχουν εντοπισθεί κτερίσματα. Οι νεκροί φέρουν τα κοσμήματά τους και τα ενδύματά τους ανάλογα με την κοινωνική τους τάξη. Όσο γιά άλλα ευρήματα, όπως

κανδήλες, λυχνάρια, δεν λείπουν, εφόσον συνδέονται άμεσα με την νεκρώσιμη τελετουργία.

Οι τάφοι συχνά επαναχρησιμοποιούνται κατ' επανάληψη, όπως μαρτυρούν τα ήδη υπάρχοντα οστά που ωθούνται στα πόδια του νεκρού (ανακομιδή), ή παραμένουν ή τοποθετούνται σε οστεοφυλάκια. Στους μεσοβυζαντινούς χρόνους παρατηρούνται νεκρόδειπνα ή απλά κατανάλωση τροφής κοντά στους τάφους μετά την κηδεία ή το μνημόσυνο.

Οι προβληματισμοί που απασχολούν τους ερευνητές στη Ρόδο αφορούν τόσο στην τοπογραφία των νεκροταφείων κατά την παλαιοχριστιανική, βυζαντινή και ιπποτική περίοδο, στις αιτίες και προϋποθέσεις ταφών μέσα στην πόλη, στην κοινωνική διαστρωμάτωση των νεκρών ούτως, ώστε να επιτευχθεί η σύνδεση με τα ιστορικά γεγονότα, ή ακόμη η ανάπλαση της πραγματικότητας παρά την σιωπή των ιστορικών πηγών.

ΝΙΚΗ ΒΑΣΙΛΙΚΟΥ

ΟΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΣΤΟ ΜΑΛΟΥΝΙ ΘΕΣΠΡΩΤΙΑΣ

Ο ναός του Αγίου Νικολάου βρίσκεται νοτιοανατολικά της κοινότητας Μαλουνίου στον ορεινό όγκο που υψώνεται πάνω από τη δεξιά όχθη του Καλαμά.

Το εσωτερικό του ήταν κατάγραφο με τοιχογραφίες που ανάγονται χρονολογικά σε τρεις διαφορετικές εποχές. Σήμερα έχει καταστραφεί το μεγαλύτερο μέρος αυτών που κάλυπταν το δυτικό τοίχο και τμήμα του βόρειου.

Η αρχική τοιχογράφηση, από τα μέχρι σήμερα στοιχεία, περιορίζεται στην παράσταση του αγίου Νικολάου σε αβαθή κόγχη στο νότιο τοίχο του κυρίως ναού.

Ο άγιος εικονίζεται έnthρονος ντυμένος με αρχιερατική στολή και καθισμένος σε ξύλινο θρόνο με ερεισίνωτο. Σε μικρότερη κλίμακα, στο ύψος της κεφαλής παριστάνονται σε προτομή αριστερά η Πάναγία και δεξιά ο Χριστός οι οποίοι του προσφέρουν τα σύμβολα της αρχιερωσύνης του.

Στη δεύτερη χρονολογικά φάση ανάγονται οι τοιχογραφίες του Ιερού και του νότιου τοίχου του κυρίως ναού. Στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης του ιερού εικονίζεται η Πλατυτέρα στον τύπο της Βλαχερνίτισσας και χαμηλότερα ο Μελισμός. Στο αέτωμα που σχηματίζεται πάνω από τη κόγχη εικονίζεται ο Χριστός από τη σκηνή της Ανάληψης. Δεξιά και αριστερά της κόγχης στο ανώτερο τμήμα παριστάνονται τα δύο ημίχորια των Αποστόλων από την Ανάληψη. Ακολουθεί ζώνη με Ιεράρχες σε μετάλλια και χαμηλότερα ολόσωμοι συλλειτουργούντες Ιεράρχες. Στην κόγχη της πρόθεσης εικονίζεται ολόσωμος Ιεράρχης και στου διακονικού ο πρωτομάρτυρας Στέφανος.

Στο ανώτερο τμήμα του βόρειου τοίχου του ιερού, ο οποίος χωρίζεται σε τρεις ζώνες, παριστάνονται οι σκηνές της Φιλοξενίας του Αβραάμ και της Μεταμόρφωσης. Στη μεσαία ζώνη Ιεράρχες σε μετάλλια και στη κατώτερη το Όραμα του Πέτρου Αλεξανδρείας και ολόσωμος Ιεράρχης. Στο νότιο τοίχο του ιερού εικονίζονται αντίστοιχα η σκηνή της Γέννησης και της Υπαπαντής, Ιεράρχες σε μετάλλια, ο άγιος Ρωμανός σε κόγχη και ο άγιος Σπιριδών.

Στο νότιο τοίχο του κυρίως ναού, δίπλα στη κόγχη με τη παράσταση του αγίου Νικολάου σώζονται έφριπτοι, αντωποί ο άγιος Γεώργιος δρακοντοκτόνος και ο άγιος Δημήτριος που σκοτώνει το Σκυλογιάνη. Στα δεξιά τους σώζεται τμήμα της παράστασης του αρχαγγέλου Μιχαήλ.

Ο βόρειος τοίχος του κυρίως ναού είναι χωρισμένος σε τρεις ζώνες. Στην ανώτερη ζώνη περιλαμβάνονται χριστολογικές σκηνές (Σταύρωση, Επιτάφιος Θρήνος, Ανάσταση κ.λ.π.), στην μεσαία άγιοι σε μετάλλια και στη κατώτερη η Δέηση και ολόσωμοι άγιοι. Ο δυτικός τοίχος καλυπτόταν από την παράσταση της Μέλλουσας Κρίσης, η οποία έχει σωθεί τμηματικά. Οι τοιχογραφίες του βόρειου και δυτικού τοίχου χρονολογούνται, σύμφωνα με επιγραφή, στα 1612/3.

Στην ανακοίνωση θα εξετασθούν εικονογραφικά και τεχνοτροπικά η παράσταση του αγίου Νικολάου και οι τοιχογραφίες του ιερού και του νότιου τοίχου του κυρίως ναού.

Οι άγνωστες μέχρι τώρα τοιχογραφίες στο ναό του Αγίου Νικολάου Μαλουνίου αποτελούν αξιόλογο δείγμα της ζωγραφικής στο χώρο της Θεσπρωτίας, στον οποίο δεν έχουν μέχρι σήμερα εντοπιστεί τοιχογραφημένα σύνολα που να ανάγονται χρονολογικά στην υστεροβυζαντινή και πρώιμη μεταβυζαντινή εποχή, με εξαίρεση κάποια σπαράγματα στο ναό Μεταμόρφωσης του Σωτήρος στη Πλακωτή.

Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού στα Αλεπόσπιτα Λαμίας

Στο αρχαιολογικό μουσείο που στεγάζεται στο κάστρο της Λαμίας βρίσκεται μια συλλογή αδημοσίεωτων γλυπτών αρχιτεκτονικών μελών. Τα μέλη αυτά αποτελούσαν μέρος του γλυπτού διακόσμου βυζαντινής εκκλησίας στο χωριό Αλεπόσπιτα ή Γοργοπόταμο Λαμίας. Η εκκλησία αυτή δεν υφίσταται σήμερα, ωστόσο τα μέλη που διασώθηκαν είναι μεγάλης καλλιτεχνικής αξίας και αξίζουν κάποιας προσοχής. Ανήκουν στην πλειοψηφία τους στην μεσοβυζαντινή εποχή. Ανάμεσά τους βρίσκονται και ορισμένα καταφανώς διαφορετικής εποχής πιθανόν παλαιοχριστιανικά, τα οποία δεν γνωρίζουμε εάν ήταν ενσωματωμένα στον μεσοβυζαντινό ναό ή απλώς βρέθηκαν στην ίδια τοποθεσία. Ωστόσο τα τελευταία δεν θα μας απασχολήσουν καθόλου.

Πρόκειται για ένα μεγάλο τμήμα από επιστύλιο τέμπλου, στο οποίο σώζεται το τμήμα πάνω από την Ωραία Πύλη. Το κέντρο βάρους της σύνθεσης αποτελούσε το έξεργο κιβώριο, ενώ πάνω στον κάμπο από ανακαμπτόμενους βλαστούς προεξέχει μορφή πτηνού που ραμφίζει λαγό. Ακολουθούν τέσσερα κιονόκρανα αμφικιονίσκων παραθύρων κοσμημένα στην μία λοξότμητη επιφάνεια τους με φυτικό διάκοσμο σε χαμηλό ανάγλυφο.

Σημαντικό μέρος της συλλογής καταλαμβάνουν τμήματα θυρωμάτων, πέντε από τα οποία πιθανόν συνανήκουν. Κοσμούνται με βλαστό ο οποίος πλαισιώνεται με ισχυρά βεργία. Σε δεύτερο επίπεδο αναπτύσσονται μορφές ζών και πτηνών. Πρόκειται δηλαδή για τον τύπο γλυπτών που επικράτησε να λέγονται διπλεπίεδα. Αλλά δύο τμήματα θυρώματος κοσμούνται με ορθογώνια διάχωρα που σχηματίζονται από τριπλή ταινία, θέμα πολύ αγαπητό τον δωδέκατο αιώνα. Σε τρίτο θύρωμα ανήκουν τα δύο επόμενα μέλη. Και σ' αυτά παρατηρείται το θέμα της ανακαμπτομένης αμπέλου, η οποία έχει αποδοθεί σε διπλεπίεδο ανάγλυφο.

Τέλος στη συλλογή ανήκουν τμήματα από άλλα επιστύλια καθώς και τμήμα δαπέδου με παραστάσεις ζών. Όλα τα γλυπτά μέλη χαρακτηρίζονται ρεαλισμό στην απόδοση των μορφών, πυκνότητα σχεδιασμού και μεγάλη ακρίβεια στην εκτέλεση. Εύκολα μπορούν να χρονολογηθούν στην κλασική περίοδο της μεσοβυζαντινής γλυπτικής στα τέλη του δωδέκατου αιώνα. Η ποιότητα του είναι εφάμιλλη των καλλιτέρων παραδειγμάτων από την Ανδρο και τη Μονή Σαγματά.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑ. ΒΟΥΛΙΑΝΤΗΣ

ΠΑΛΑΙΟΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΕΣ ΠΑΡΗΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΥ

Κατά την ελληνορωμαϊκή περίοδο ήτο ευρύτατα διαδεδομένη η αποτέφρωση (καύση) της σορού των νεκρών και η τοποθέτηση της τέφρας μετά των υπολειμμάτων των οστών εντός τεφροδόχου κάλπης ή οστεοθήκης.

Οι οστεοθήκες αυτές κατασκευάζοντο συνήθως από λίθο (μάρμαρο, ασβεστόλιθο, παρόλιθο κλπ.), είχαν ορθογώνιο σχήμα (εξωτ. διαστ. 0.40 X 0.30 και ύψος 0.25 μ. περίπου) και ελαλύπτοντο με αμφικλινές (σαμαρωτό) κάλυμμα, κατασκευασμένο από το ίδιο υλικό. Μεγάλος αριθμός οικριών οστεοθήκων, συνήθως από λάρτιο λίθο, έχουν αποκαλυφθή μέχρι σήμερα στη Δωδεκάνησο. Πρισμένες από αυτές είναι ανεπίγραφες.

Από τις αρχές του 2ου αι.μ.Χ. εμφανίζεται αιφνιδίως και χωρίς να είναι ακριβώς γνωστά τα αίτια αυτού του φαινομένου, η συνήθεια της ταφής των νεκρών, η οποία γενικεύεται με την πάροδο του χρόνου.

Υπόλοιποι πολίτες και γενικά πρόσωπα σημαίνοντα και ανήκοντα στην ανωτέρα τάξη της κοινωνίας, ανταφιάζοντο εντός σαρκοφάγων. Οι σαρκοφάγοι αυτές είναι συνήθως από λίθο (μάρμαρο, ασβεστόλιθο, παρόλιθο κ.ά.), από μέταλλο (μόλυβδος) κλπ. και φαίνεται ότι εμιμούντο το σχήμα της οικίας.

Το κυρίως σώμα των σαρκοφάγων είναι συνήθως μονολιθικό και εμφανίζει ορθογώνιο σχήμα (εξωτ. διαστ. 2.20 X 0.80 και ύψους 0.70 μ. περίπου). Το κάλυμμα των σαρκοφάγων είναι επίσης μονολιθικό. Συνήθως είναι αμφικλινές (σαμαρωτό), σπάνια δε οριζόντιο. Στις δύο στενές πλευρές του αμφικλινούς καλύμματος σχηματίζονται αετώματα, κοσμούμενα συνήθως με κομβία, ρόδακες κ.ά.

Τα χείλη τέσσην του κυρίως σώματος, όσον και του καλύμματος των σαρκοφάγων αυτών φέρουν συνήθως ειδική εγχοπή σε σχήμα Γ, για την καλλίστερη αρμογή κατά το κλείσιμο των σαρκοφάγων, μετά την εντός αυτών ταφή της σορού του νεκρού.

Πρισμένες από τις σαρκοφάγους φέρουν στις εξωτερικές αυτών πλευρές ανάγλυφο διάκοσμο ή επιγραφές, ενώ άλλες είναι τελείως ακόσμητες.

Στη Δωδεκάνησο έχει αποκαλυφθή μέχρι σήμερα ικανός αριθμός σαρκοφάγων, οι οποίες προέρχονται κατά κανόνα από την ελληνορωμαϊκή περίοδο και τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους. Οι τελευταίες αποτελούν και το αντικείμενο της έρευνάς μας.

Από το πλήθος των σαρκοφάγων της Δωδεκανήσου τέσσερεις (4)

μπορούν να θεωρηθούν μετά βεβαιότητας, ότι προέρχονται από την παλαιοχριστιανική εποχή ή ότι εκρησιμοποιήθησαν κατά τους παλαιοχρ. χρόνους, ήτοι:

I. ΝΗΣΟΣ ΡΩΔΟΣ

Α') Ρόδος (μεσαιωνική πόλη) : 1. Ανάκτορο Μεγάλου Χαγίστρου (Καστέλλο). Στην αυλή του Καστέλλου κείται ακεραία μαρμαρίνη σαρκοφάγος, προερχομένη από τον 5ον αι.μ.Χ. 2. Αυλή Αρχαιολογικού Μουσείου (Περβόλα). Στην αυλή του Μουσείου Ρόδου φυλάσσεται μαρμαρίνη σαρκοφάγος μετά καλύμματος, η οποία φαίνεται ότι σε β'χρήση εκρησιμοποιήθηκε για την ταφή χριστιανού Μάρτυρος ή Αγίου.

Β') Ρόδος (ύπαιθρος) : 3. Ιαλυσός (Πριάντα). Από την Ακρόπολη της αρχαίας Ιαλυσού προέρχεται τμήμα από την μακρά πλευρά παλαιοχρ. σαρκοφάγου τύπου SIDAMARA. Τούτο φυλάσσεται στον Ανάκτορο του Μεγάλου Χαγίστρου της Ρόδου.

II. ΝΗΣΟΣ ΚΑΣΟΣ

4. Οικισμός Παναγίας, ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Στην αυλή του ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου και κάτωθεν ακροσολίου κείται μία σαρκοφάγος, ακεραία, μετά καλύμματος, η οποία -σύμφωνα με την παράδοση- είναι η σαρκοφάγος της Αγίας Κασσιανής.

Η σαρκοφάγος της Κασσου κατασκευάσθη αρχικά πιθανώς για εθνικούς, αργότερα δε και σε β'χρήση, εκρησιμοποιήθη για την ταφή χριστιανού Μάρτυρος ή Αγίου, όπως φαίνεται, αφ' ενός μεν από την ύπαρξη αναγλύφου σταυρού επί του καλύμματος της σαρκοφάγου, αφ' ετέρου δε από ενδείξεις για την άσκηση λατρείας αγίων λειψάνων.

Η συνεχιζόμενη έρευνα πιθανώς να αποκαλύψη ή να επισημάνη την ύπαρξη και άλλων παλαιοχριστιανικών σαρκοφάγων στη Δωδεκάνησο, επειδή η περιοχή ήμαρτε κατά τους παλαιοχρ. χρόνους, όπως μαρτυρείται, μεταξύ άλλων και από την ύπαρξη μεγάλου αριθμού παλαιοχρ. βασιλικών.

Η παράδοση των σαρκοφάγων συνεχίζεται και κατά τους μετέπειτα χρόνους. Διασώζονται σαρκοφάγοι από την Βυζαντινή Εποχή και ιδία από την Εποχή της Ιπποτοκρατίας (1308-1522 μ.Χ.).

Κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας (1523-1912 μ.Χ.), αρχαίες και παλαιοχριστιανικές σαρκοφάγοι, καθώς και της Βυζαντινής εποχής και της Ιπποτοκρατίας, εκρησήμευαν συνήθως ως δεξαμενές ύδατος, τοποθετημένες έμπροσθεν Ξεμενών (Ψαμιών) ή κρηνών, γι' αυτό και διατηρήθησαν μέχρι σήμερα.

ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΔΙΕΥΝΤΡΟΚΑΛΛΗ

Ο ΑΓΙΟΣ ΩΣΩΝ ΑΛΑΓΟΝΙΑΣ

Ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ Ταυγέτου καὶ στὸ μέσον τῆς ἀποστάσεως Καλαμάτας - Σπάρτης, στὴν ὄρεινὴ κωμόπολη τῆς Ἀλαγονίας (ὕψόμετρον $CA. 800 \mu.$), βρῖσκεται ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Ωσῶντος. Πρόκειται γιὰ μιὰ μεγάλη ἀπολύτως ἡμικυκλικὴ κόγχη, ἐσωτερικῆς διαμέτρου $4,90$ καὶ ἀντιστοιχοῦ ὕψους $4,80$ μέτρων, τῆς ὁποίας τὸ τεταρτοσφαίριο συνεχεται ἡμικυκλίνθρου τῆς αὐτῆς διαμέτρου καὶ τοῦ αὐτοῦ ὕψους, μήκους $1,15 \mu.$ Στὴν κόγχη αὕτῃ ἔχει προστεθῆ ὁ μεταγενέστερος κούριος ναὸς, ξυλδοστεγός, μορφῆς πλαγίου παραλληλεπιπέδου καὶ μέσων ἐσωτερικῶν διαστάσεων $5,05 \times 7,05 \mu.$

Ἄπ' ὅ,τι μποροῦμε νὰ διακρίνουμε κἄτω ἀπὸ τὰ μεταγενέστερα ἐπιχρίσματα, φαίνεται ὅτι οἱ πλάτους πλεον τῶν 80 ἑκατοστῶν κατακόρυφοι τοῖχοι τῆς κόγχης εἶναι κοινὴ ἀργολιθοδομή, ἀνά $40 - 50$ ἑκατοστά διακοπτομένη ἀπὸ ὀριζόντιες στρώσεις μεγάλων πλίνθων. Ἀντιθέτως τὸ τεταρτοσφαίριο εἶναι κατασκευασμένο ἐξ ὀλοκλήρου ἀπὸ μεγάλες πλίνθους, πάχους 3 (κυρίως) καὶ 4 ἑκατοστῶν, καὶ μήκους ἀπὸ 29 ἕως 31 . Στούς κατακόρυφους τοίχους ὑπάρχουν τρεῖς μεγάλα μονόλοβα παράθυρα, ἐσωτερικοῦ ἀνοίγματος $65 - 75$ ἑκατοστῶν, οἱ μεταξὺ τῶν ὁποίων τοῖχοι ἔχουν πλάτος $1,40 \mu.$ Καὶ τὰ τρεῖς παράθυρα εἶναι σήμερα κλεισμένα, γιὰτὶ οἱ προσχώσεις στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ ξεπερνοῦν τὰ τρεῖς μέτρα. Οἱ λοβοὶ τῶν παραθύρων ($CA. + 2,20 \mu.$ ἀπὸ τὸ δάπεδον τοῦ ναοῦ), εἶναι διαμορφωμένοι μὲ πλίνθους πάχους $3 - 4$ ἑκατοστῶν καὶ μήκους $24 - 25$, μὲ παχύτατο τὸ ἐνδιάμεσο κούλιαμα.

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ μεγάλη αὕτη κόγχη ἀνήκει σὲ μιὰ πρωτοβυζαντινὴ, ἂν ὄχι παλαιοχριστιανικὴ βασιλική, ποῦ πιθανώτατα δὲν περατώθηκε ποτέ. Στὸν χῶρον τοῦ ναοῦ, ἀλλὰ καὶ σ' ὅλη τὴν Ἀλαγονία, δὲν βρῆκα κανένα γλυπτὸ ἀρχιτεκτονικὸ μέλος ποῦ νὰ μπορεῖ ν' ἀνήκει σὲ μιὰ τέτοιου μεγέθους καὶ τέτοιας ἡλικίας βασιλική. Σημειωτέον ὅτι ἡ τοπογραφικὴ διαμόρφωση τοῦ χώρου δυτικῶς τῆς κόγχης, ποῦ ἀπὸ κάποιο σημεῖο καὶ μετὰ παρουσιάζει ἔντονη κατωφέρεια, ἀποκλείει τὴν ὕ-

παρρη μιας επίμηκους βασιλικής, εκτός αν υποθέσουμε έκτεταμένη διάβρωση του εδάφους από τα άφθονα πηγάτα ύδατα της περιοχής, παραρρέοντα της βορείας πλευράς του ναού.

Αν και το θέμα μόνον με άνασκαφικές έρευνες μπορεί να άποδειχθί, φαίνεται ότι τά κλίτη της βασιλικής για τήν όποίαν προοριζόταν ή κόγχη, δέν κατασκευάστηκαν ποτέ. Αυτό σημαίνει ή μεταβολή των οικονομικών συνθηκών ή - τό πιθανώτερο - μετακίνηση πληθυσμού, που και τά δύο μας οδηγούν στην έπιτρεπτή υπόθεση, αν όχι στό συμπέρασμα, ότι ή μη άποπεράτωση της βασιλικής όφείλεται στην εμφάνιση και έγκατάσταση των Μηλιγγών επί του Ταυγέτου μετά τον Η' αιώνα.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΔΡΑΝΔΑΚΗ, ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΠΑΡΑΠΑΝΤΑΚΗΣ
ΤΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗΣ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ
ΣΥΛΛΟΓΗΣ ΤΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΜΠΕΝΑΚΗ

Σκοπός της ανακοίνωσης είναι η συνοπτική παρουσίαση ενός κοινού ερευνητικού προγράμματος που εκπονείται από το Μουσείο Μπενάκη και το Πανεπιστήμιο του Westminster - School of Computer Science (Λονδίνο). Στόχος είναι ο σχεδιασμός και η ανάπτυξη ενός συστήματος πολυμέσων (multimedia), για την ηλεκτρονική τεκμηρίωση της Βυζαντινής Συλλογής του Μουσείου Μπενάκη. Τα χαρακτηριστικά του συστήματος ωστόσο, έχουν προδιαγραφεί με απώτερο σκοπό την εξυπηρέτηση όλων των Συλλογών του Μουσείου.

Στοχεύουμε στη δημιουργία ενός ερευνητικού εργαλείου που θα απευθύνεται στους επιμελητές του Μουσείου και σε επισκέπτες - ερευνητές. Με το σκεπτικό αυτό, και λαμβάνοντας υπόψιν ότι οι αρχαιολόγοι ούτε είναι, αλλά ούτε και χρειάζεται να γίνουν ειδήμονες στους ηλεκτρονικούς υπολογιστές δόθηκε μεγάλη έμφαση στα κατωτέρω:

- ♦ εύκολη εισαγωγή των δεδομένων, με ελαχιστοποίηση του αναγκαίου χρόνου εκπαίδευσης των χρηστών.
- ♦ εύκολη και αποτελεσματική αναζήτηση πληροφοριών.
- ♦ δυνατότητα ταχείας και ευέλικτης ανανέωσης και εμπλουτισμού της βάσης γνώσεων του συστήματος.

Δύο επιπλέον παράγοντες αποτέλεσαν βασική πηγή προβληματισμού ως προς τον σχεδιασμό της εφαρμογής. Ο πρώτος, ήταν η χρησιμοποίηση τεχνολογίας η οποία πρέπει αφ' ενός να συμβαδίζει με τις τελευταίες εξελίξεις στον τομέα των υπολογιστών, αφ' ετέρου δε, να είναι όσο το δυνατόν πιο ανεξάρτητη από τους αμείλικτους νόμους της αγοράς (προγράμματα και συστήματα μη συμβατά μεταξύ τους, ξεπερασμένα προγράμματα που δεν αναβαθμίζονται, αλλαγή της τεχνολογίας ανά διετία κλπ.).

Ο δεύτερος παράγοντας προβληματισμού αφορά στην εξασφάλιση δυνατότητας ηλεκτρονικής (on-line) επικοινωνίας και ανταλλαγής στοιχείων με άλλα Μουσεία ή Οργανισμούς που χρησιμοποιούν διαφορετικά υπολογιστικά συστήματα.

Με γνώμονα τις προαναφερθείσες ανάγκες, το καινούργιο πρόγραμμα που αναπτύσσεται από το Μουσείο Μπενάκη και το Πανεπιστήμιο του Westminster, με το κωδικό όνομα EULOGIA, βασίζεται στον συνδυασμό τεχνολογίας πολυμέσων (εικόνα και κείμενο) και στην χρησιμοποίηση μιας γλώσσας περιγραφής πληροφοριών σε ηλεκτρονικό υπολογιστή, της **SGML** (Standard Generalised Markup Language), η

οποία έχει αναγνωριστεί ως διεθνές standard, και στις αρχές της οποίας έχει βασιστεί και η μέθοδος ανταλλαγής δεδομένων μέσω του διεθνούς δικτύου Internet.

Η SGML είναι ανεξάρτητη από τύπο υπολογιστή, πλατφόρμα, πρόγραμμα ή σύστημα και επιτρέπει την ασφαλή μεταβίβαση διαρθρωμένων πληροφοριών ανάμεσα σε ετερογενή προγράμματα. Το ερευνητικό πρόγραμμα που παρουσιάζεται αποτελεί πρωτοποριακή προσπάθεια χρησιμοποίησης της SGML για τεκμηρίωση μουσειακών αντικειμένων.

Αξιίζει να σημειωθεί ότι στην ίδια κατεύθυνση κινείται και το Consortium for the Computer Interchange of Museum Information (CIMI) στο οποίο συμμετέχουν μεγάλα μουσεία από όλο τον κόσμο, όπως το Victoria and Albert Museum, το Getty, η National Gallery of Art (Washington), το Uffici, το Ashmolean κ.α.

Για τους στόχους της συγκεκριμένης εφαρμογής έγινε ανάλυση και οργάνωση των πληροφοριών που συνιστούν την ταυτότητα του μουσειακού αντικειμένου, με κεντρικό άξονα προβληματισμού να μπορεί το τελικό μοντέλο να συμπεριλάβει, ορίσει και οργανώσει όσα περισσότερα στοιχεία είναι δυνατόν, χωρίς όμως να γίνει πολύπλοκο και δύσχρηστο.

Πιστεύουμε ότι στα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας μπορούμε να βασίσουμε ποικίλες άλλες συναφείς εφαρμογές και ότι το μοντέλο ανάλυσης της αρχαιολογικής πληροφορίας που διαμορφώνεται μπορεί να φανεί χρήσιμο και σε άλλους οργανισμούς που έχουν ως κύριο μέλημα την τεκμηρίωση μουσειακών αντικειμένων.

Σύντομο Γλωσσάρι

Διεθνές standard: Μία μέθοδος αναγνωρίζεται ως διεθνές standard από τον International Standardisation Organisation (ISO) όταν κρίνεται ότι η εφαρμογή της καλύπτει ευρύτητα εφαρμογών σε παγκόσμια κλίμακα.

Πολυμέσα (multimedia): Εφαρμογές σε Ηλεκτρονικό Υπολογιστή που χρησιμοποιούν κείμενα σε συνδυασμό με εικόνες, ή/και ήχο, video, κινούμενο σχέδιο.

Internet: Διεθνές δίκτυο επικοινωνίας και ανταλλαγής δεδομένων μέσω ηλεκτρονικών υπολογιστών. Υπολογίζεται ότι το Internet συμπεριλαμβάνει σήμερα πάνω από εκατό εκατομύρια ηλεκτρονικούς υπολογιστές με προσωρινή ή μόνιμη επικοινωνία με το δίκτυο.

SGML: Standard Generalised Markup Language. Γλώσσα περιγραφής της διάρθρωσης πληροφοριών, την οποία "αναγνωρίζουν" και μπορούν να χρησιμοποιήσουν προγράμματα για κάθε τύπο υπολογιστή. [ISO 8879: SGML is "A language for document representation that formalises markup and frees it of system and processing dependencies"].

ΝΙΚΟΣ Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

**Το εικονογραφικό θέμα « Ανωθεν οι Προφήται »
σε τοιχογραφία της Μεγίστης Λαύρας
του Αγίου Ορους**

Το νότιο παρεκκλήσι του καθολικού της Λαύρας, ναός σταυροειδής, τρουλαίος, απλός, τετρακίονος είναι αφιερωμένος στον Άγιο Νικόλαο. Έχει τοιχογραφηθεί το 1560 από τον ζωγράφο Φράγγο Κατελάνο. Στην οροφή του Ν.Δ. πλάγιου διαμερίσματος και στα γύρω της υψηλότερα τμήματα εικονίζεται το θέμα « **Ανωθεν οι Προφήται** », γνωστό από τον 11ο - 12ο αι. Η ονομασία του προέρχεται από τις πρώτες λέξεις εκκλησιαστικού άσματος.

Στην Μονή της Λαύρας προτομή της Βρεφοκρατούσας στον τύπο, ο οποίος συνήθως λέγεται Βλαχερνίτισσα, έχει εικονισθεί στην ασπίδα της οροφής του πλάγιου διαμερίσματος και γύρω, στα ψηλότερα μέρη των τοίχων και των τόξων επικοινωνίας προς τη νότια και δυτική κεραία του σταυρού της εκκλησίας, εξ Προφήτες και πλησίον τους από ένα σύμβολο της Παναγίας. Οι περισσότεροι Προφήτες στρέφουν την κεφαλή προς την Θεομήτορα, αλλά ο ζωγράφος για να τους συνδέσει περισσότερο προς το κεντρικό θέμα ζωγράφισε πλάϊ τους, στο βαθυκύανο φόντο, μικρό τεφρό δίσκο με προτομή της Παναγίας σε μονοχρωμία. Ίσως επηρεάστηκε από παράσταση σαν εκείνη τοιχογραφίας του Καχριέ Τζαμί της Κωνσταντινουπόλεως, η οποία, σε απεικόνιση του οράματος του Μωϋσή, παριστάνει πάνω στη βάτο προτομή της Παναγίας μέσα σε δίσκο.

Εικονογραφικά προγράμματα με νεκρικό χαρακτήρα κατά την Παλαιολόγια περίοδο

Η συστηματική μελέτη του εικονογραφικού προγράμματος των μνημείων με νεκρικό χαρακτήρα στο Βυζάντιο κατά την Παλαιολόγια περίοδο θέτει αρκετά ερωτήματα, τα οποία έχουν σχέση κυρίως με το είδος των μνημείων, την ποικιλία και τον πλούτο των εικονογραφικών θεμάτων που παρουσιάζονται, αλλά και με την ιδιότητα ή τις επιθυμίες του κτίτορα.

Δύο κυρίως κατηγορίες μνημείων θα εξετασθούν στην μελέτη αυτή. Η πρώτη περιλαμβάνει τα ταφικά παρεκκλήσια, τους χώρους δηλαδή που προσαρτώνται σε καθολικά μοναστηριών με σκοπό να περιλάβουν τους τάφους των κτιτόρων, των ανακαινιστών των μονών ή και κάποιων άλλων σημαντικών προσωπικοτήτων. Το παρεκκλήσιο του καθολικού της Μονής της Παμμοκαρρίσου και το νότιο παρεκκλήσιο του καθολικού της Μονής της Χώρας στην Κωνσταντινούπολη, το βορειοδυτικό παρεκκλήσιο και η νότια στοά του ναού της Οδηγήτριας στο Μυστρά αποτελούν μερικά από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα αυτής της κατηγορίας. Το εικονογραφικό πρόγραμμα των χώρων αυτών μπορεί με ευκολία, στο μεγαλύτερο μέρος τους, τουλάχιστον, να χαρακτηριστεί ως νεκρικό.

Μεγαλύτερη δυσκολία παρουσιάζεται στη μελέτη του εικονογραφικού προγράμματος των μνημείων της δεύτερης ομάδας. Σ αυτήν ανήκει ένας μεγάλος αριθμός εκκλησιών, διασκορπισμένων σε όλη τη Βυζαντινή επικράτεια, οι οποίες άλλοτε συνδέονται με κάποιον χώρο ταφής και άλλοτε όχι. Από τα θέματα που παρουσιάζονται στο εικονογραφικό τους πρόγραμμα και από τον τρόπο που συνδυάζονται αυτά μεταξύ τους είναι δυνατόν να συμπεράνει κανείς (συχνά με επιφύλαξη) ότι πρόκειται για ναούς με νεκρικό χαρακτήρα. Στην κατηγορία αυτή ανήκει και ένα από τα

λαμπρότερα μνημεία της Υστεροβυζαντινής περιόδου, το καθολικό της Μονής της Παντάνασσας στο Μυστρά. Τέλος, εδώ εφετάζονται και ορισμένες περιπτώσεις μνημείων με πολλές παραστάσεις δωρητών και αντίστοιχων αφιερωματικών επιγράφων, όπως είναι π.χ. ο ναός του Τιμίου Σταυρού στο Πελέντρι της Κύπρου, ο οποίος, όπως φαίνεται από την πρώτη φάση της τοιχογράφησης του, προοριζόταν πιθανότατα για νεκρική χρήση.

Από την αρχή της έρευνας γίνεται φανερό, ότι το εικονογραφικό πρόγραμμα των χώρων αυτών δεν είναι σταθερό. Πολύ συχνά απαντούν ορισμένες μόνο συνθέσεις, όπως είναι η θέση σε όλους τους εικονογραφικούς τύπους και συνδυασμούς, σκηνές που σχετίζονται με τη Δευτέρα Παρουσία, σκηνές του Πάθους του Χριστού και η Κοίμηση της Θεοτόκου. Είναι ενδιαφέρον, ωστόσο, ότι όλα σχεδόν τα θέματα της βυζαντινής εικονογραφικής παράδοσης μπορούν, συνδυαζόμενα κατά διαφορετικό, κάθε φορά, τρόπο, να εκφράσουν τις αντιλήψεις, αλλά και τις επιθυμίες των κτητόρων σχετικά με τη σωτηρία της ψυχής και τη μετά θάνατον ζωή. Έτσι, κάθε μνημείο, του οποίου το πρόγραμμα μπορεί να χαρακτηριστεί ως νεκρικό, έχει τη δική του "προσωπικότητα" και αποτελεί μία εντελώς διαφορετική συμβολή στην έρευνα αυτή.

Μ. ΖΑΦΕΙΡΙΟΥ   Μαρτυρίες καταγωγής στις Παλαιοχριστιανικές ταφικές επιγραφές του ελλαδικού χώρου

α. Γεωγραφικές ενδείξεις και αναφορές βρίσκουμε συχνά σε παλαιοχριστιανικές επιγραφές δημόσιου (κοσμικού ή θρησκευτικού) και ιδιωτικού χαρακτήρα. Πέρα από τις άμεσες αναφορές αυτού του είδους (επεξηγηματικές επιγραφές με τα ονόματα επαρχιών, πόλεων ή τοπωνυμίων σε μνημειακούς χάρτες, διατάγματα με αναφορές σε πληθυσμούς συγκεκριμένων περιοχών κ.ά.), σ' ένα μεγάλο αριθμό τιμητικών, κτιριακών (αφιερώσεις, κεσίες, προσκυνήματα) και ταφικών κυρίως επιγραφών, καταγράφεται ένα πλήθος από ανάλογες έμμεσες αναφορές που προσδιορίζουν τον τόπο καταγωγής, παρουσίας ή δράσης και θανάτου συγκεκριμένων κάθε φορά (επώνυμων ή μη) προσώπων.

Οι αναφορές αυτές χρήσιμες για την ταύτιση πόλεων, οικισμών ή τοπωνυμίων και την αποσαφήνιση ζητημάτων που σχετίζονται με τα υφιστάμενα κατά περίπτωση όρια της κρατικής ή εκκλησιαστικής διοίκησης, αποδεικνύονται πολύτιμες για την προσέγγιση κάποιων ακόμα επιμέρους πτυχών της κοινωνικής ζωής των πρώτων χριστιανικών αιώνων (παρουσία και ρόλος διοικητικών και εκκλησιαστικών αξιωματούχων, στρατιωτικές εγκαταστάσεις, αναγκαστικές ή εθελοντικές μετακινήσεις πληθυσμιακών ομάδων ή μεμονωμένων προσώπων κ.ά.).

β. Ενδείξεις καταγωγής, μαρτυρίες που κυρίως υποδηλώνουν τέτοια φαινόμενα μετανάστευσης μικρής ή μεγάλης κλίμακας, καταγράφονται σε ταφικές επιγραφές όλων των ιστορικών περιόδων. Η συχνότητα εμφάνισής τους, εξαρτημένη κυρίως από την ένταση των ίδιων των γεγονότων, φαίνεται, στην περίπτωση τουλάχιστον αναφορών σε εθελοντική μετακίνηση (λόγοι οικονομικοί, ταξιδιωτικοί ή προσκυνηματικοί), να υπακούει ταυτόχρονα στα διαφοροποιημένα κατά τόπο και εποχή διαρθρωτικά πρότυπα του συγκεκριμένου ταφικού επιγραφικού τύπου.

γ. Για τον προσδιορισμό της καταγωγής του νεκρού στις επιγραφές του ελλαδικού χώρου χρησιμοποιούνται κυρίως δύο γνώστοι και από αρχαιότερες ελληνικές επιγραφές τύποι, που παραμένουν σε χρήση στο ανατολικό τουλάχιστον μέρος της αυτοκρατορίας και κατά την περίοδο που μας απασχολεί ("ο δείνα Αθηναίος, Θετταλός, Κώος" κ.ά. ή "ο δείνα, πόλεως - κώμης - χώρου", "από πόλεως" "εκ πάλεως" κ.ά.). Οι δύο βασικοί αυτοί τύποι συναντιούνται γενικά σ' όλες σχεδόν τις περιοχές της Ελλάδας ανάμεσα στον IV/VI αιώνα. Θα πρέπει ωστόσο να σημειωθεί η παρουσία του πρώτου σε πρώιμότερες επιγραφές (IV/V αι.) της

νότιας ηπειρωτικής και νησιωτικής Ελλάδας, καθώς και στο σύνολο σχεδόν των εβραϊκών επιγραφών του Ελλαδικού χώρου που διασώζουν ανάλογες ενδείξεις. Ο δεύτερος τύπος εμφανίζεται συχνότερα σε επιγραφές της Μακεδονίας του V και VI κυρίως αιώνα.

- δ. Οι περισσότερες απ' τις αναφορές που καταγράψαμε εμφανίζονται σε επιγραφές της Αθήνας και της Ν. Αγχιάλου. Μικρός αναλογικά με τον πληθυσμό και τη σημασία της Θεσσαλονίκης και της Κορίνθου την περίοδο αυτή είναι ο αριθμός των αντίστοιχων αναφορών στο επιγραφικό corpus των δύο πόλεων. Σποραδικές αναφορές προέρχονται από επιγραφές της Ροδόπης, των Φιλίππων, της Βέροιας, του Δίου, της Λάρισας, των Μεγάρων, της Χαλκίδας, της Ερμιόνης, της Ολυμπίας, της Γόρτυνας, του Κισσάμου, της Κέας, της Μυτιλήνης και της Λήμνου.

Ανάλογη ποικιλία χαρακτηρίζει τους τόπους προέλευσης - καταγωγής στις παραπάνω αναφορές. Για τον ελλαδικό χώρο οι ενδείξεις αυτές αφορούν συχνότερα κατοίκους της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης. Για τις εκτός Ελλάδος περιοχές συχνότερες είναι οι αναφορές σε πόλεις και περιοχές της Συρίας, της Μ. Ασίας ή της Προποντίδας (συμπεριλαμβανομένης της Κων/πολης), και στην περίπτωση των εβραϊκών κυρίως επιγραφών σε κατοίκους της Παλαιστίνης και της Αλεξάνδρειας.

- ε. Η αποσπασματικότητα των αναφορών αυτών, συνέπεια του μικρού συγκριτικά αριθμού και της μεγάλης γεωγραφικής και χρονολογικής τους διασποράς στους τρεις παλαιοχριστιανικούς αιώνες, κάνει επισφαλή τη γενίκευση των όποιων εισαγωγικών παρατηρήσεων. Η συμπληρωματική ωστόσο καταγραφή των αντίστοιχων πληροφοριών που διασώζουν άλλες μη ταφικού χαρακτήρα ομάδες επιγραφών του ελλαδικού χώρου και η συγκριτική τους αξιολόγηση με ανάλογα στοιχεία ιστορικών πηγών και επιγραφών του ευρύτερου βαλκανικού και μικρασιατικού τουλάχιστον χώρου, θα βοηθούσε στο να αποκτήσουμε μια πιο σαφή εικόνα για τις μετακινήσεις ομάδων ή μεμονωμένων ανθρώπων από και προς την Παλαιοχριστιανική Ελλάδα και για τις πιθανές αιτίες που τις προκάλεσαν.

Κ. ΘΕΟΧΑΡΙΔΟΥ

ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΤΩΝ ΕΝΣΦΡΑΓΙΣΤΩΝ ΠΛΙΝΘΩΝ ΓΙΑ ΤΑ ΤΕΙΧΗ ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΠΡΩΤΙΜΟΥΣ
ΝΑΟΥΣ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Οι σφραγίδες των Βυζαντινών πλίνθων τρόβηξαν από νωρίς το ενδιαφέρον των ερευνητών τόσο ως πηγή πληροφοριών πάνω στα ζητήματα οργάνωσης της παραγωγής των πλίνθων, όσο και ως στοιχείου που θα μπορούσε να δια φωτίσει την χρονολόγηση των κτιρίων.

Γιά την περίπτωση της Θεσσαλονίκης έχει μάλιστα διατυπωθεί μία ολόκληρη θεωρία σχετικά με την χρονολόγηση των τειχών και των πρώιμων ναών της πόλης, που βασίζεται αποκλειστικά στην μαρτυρία πλίνθων που φέρουν σφραγίδα ενός τύπου. Βέβαια, έχει εγκαίρως σημειωθεί ότι στην χρονολογική συσχέτιση των κτιρίων οι πληροφορίες των πλίνθων θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη με μεγάλη περισκεψη, δεδομένης της συνθηέστατης επανάχρησης οικοδομικών υλικών από παλαιότερα κτίρια.

Η συστηματική καταγραφή των διαφόρων τύπων ενσφράγιστων πλίνθων που χρησιμοποιήθηκαν στα παλαιοχριστιανικά και πρώιμα βυζαντινά κτίρια, καθώς και στα τείχη της Θεσσαλονίκης, και η συσχέτισή τους με συγκεκριμένες οικοδομικές φάσεις, οδήγησαν σε ορισμένα ενδιαφέροντα συμπεράσματα.

Οι τύποι των σφραγίδων που συναντώνται στο κυρίως τείχος της πόλης, σε όση έκταση έχει αυτό ερευνηθεί τα τελευταία χρόνια, δεν έχουν καμία σχέση με τον πολυσυζητημένο τύπο που φέρει το σύμπλεγμα ENT, το ερμηνευόμενο ως σύντμηση της λέξης "ενδικτιόνα". Ο τύπος αυτός αποτέλεσε την βάση της θεωρείας για την σύγχρονη χρονολόγηση των τειχών με πολλούς ναούς της πόλης, που αποδόθηκαν στα χρόνια μετά την καταστροφή του Σιρμίου και την μεταφορά της πρωτεύουσας του Ιλλυρικού στην Θεσσαλονίκη. Στην πραγματικότητα όμως ο τύπος αυτός σφραγίδας σχετίζεται με το προτείχισμα της πόλης, για το οποίο είναι γνωστό από παλαιότερες έρευνες ότι έχει κατασκευαστεί σε μεταγενέστερη φάση από το κύριο τείχος.

Κάποιες άλλες κατηγορίες σφραγίδων, όπως οι σταυρόσχημες, που παρατηρούνται σε πλίνθους μικρότερου πάχους από τις γνωστές παλαιοχριστιανικές, σχετίζονται με κατασκευαστικές φάσεις του δού αιώνα σε ορισμένα κτίρια.

Τέλος σε μεταγενέστερες κατασκευές, μεταξύ των επαναχρησιμοποιημένων προγενέστερων πλίνθων παρατηρούνται πλίνθοι με χαρακτηριστικές δακτυλιές, κατά την αρχαιότερη ρωμαϊκή παράδοση στην πόλη, που δηλώνουν μία τομή στον τρόπο οργάνωσης της παραγωγής εκείνα τα χρόνια.

Το νεκροταφείο των Ελλήνων στο νησί του San Michele Βενετίας

Τα ταφικά έθιμα των Ελλήνων της Βενετίας από τα τέλη του 15ου αιώνα μέχρι σήμερα συνεχίζουν την ορθόδοξη παράδοση και συγχρόνως προσαρμόζονται στις ιδιομορφίες της πόλης.

Στην Βενετία, όπως και σε άλλα μέρη της Ιταλίας οι συνοικιακές εκκλησίες και τα μοναστήρια διατηρούσαν σε γειτονικούς χώρους τα νεκροταφεία τους. Η ανάμιξη μερικών από αυτά τα “camposanti” διατηρείται ακόμα σε ονομασίες πλατειών, γεφυριών και δρόμων της Βενετίας (Campiello dei morti στον San Trovaso, ponte dei morti στον San Angelo Raffaele, calle dei morti San Cassiano).

Το Campo Dei Greci δηλαδή ο περιούλιος χώρος του Ναού του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων και το εσωτερικό του ίδιου του Ναού, υπήρξε από την εποχή της αγοράς του οικοπέδου το 1527 ο τόπος ταφής των Ελλήνων, που έπρεπε όμως πρώτα να καταγράφονται στα μητρώα νεκρών των συνοικιακών εκκλησιών του τόπου διαμονής τους.

Η απαίτηση των Ελλήνων να θάβουν τους νεκρούς τους κατα τα ορθόδοξα έθιμα υπήρξε βασικό στοιχείο στο αίτημά τους στις αρχές της Βενετίας να αποκτήσουν δικό τους Ναό και να μην θάβουν τους νεκρούς μαζί με τους καθολικούς στα κοιμητήρια των Ναών που τους είχε δοθεί η άδεια να άσκούν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα.

Το πρόβλημα της ταφής των νεκρών που μέχρι τότε γινόταν σε κατοικημένες περιοχές, σε αυλές Μονών και εκκλησιών στην Βενετία προσπάθησε να λύσει ο Ναπολέων με το υπ.αρ. 261 / 7- 12-1807 διάταγμα που όριζε ότι δεν είναι δυνατή η ταφή των νεκρών σε κατοικημένες περιοχές,

Το σημερινό δημοτικό νεκροταφείο στο νησί του San Michele δημιουργήθηκε μόλις το 1835 με την συνένωση των δύο γειτονικών νησιών του San Cristoforo και του San Michele. Η ταφή των ορθόδοξων στο ελληνικό τμήμα (Reparto Greco) που παραχωρήθηκε στην Ελληνική Κοινότητα από τον Δήμο βενετίας στο νησί του San

Cristoforo άρχισε το 1816 και συνεχίστηκε στο νησί του San Michele μετά την ενοποίηση των δύο νησιών.

Από το Αρχείο της Ελληνικής Κοινότητας Βενετίας, το Κρατικό Αρχείο Βενετίας, τα μητρώα νεκρών των συνοικιακών εκκλησιών, την επί τόπου παρατήρηση τόσο στο Campo Dei Greci και στο νησί του San Michele προκύπτουν στοιχεία που βοηθούν την παραπέρα ιστορική έρευνα για την Ελληνική Κοινότητα Βενετίας.

ΜΑΡΙΑ ΚΑΖΑΝΑΚΗ-ΛΑΠΠΑ

Η ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ ΣΤΗΝ ΟΨΙΜΗ ΚΡΗΤΙΚΗ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ
ΜΙΑ ΠΡΩΤΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΔΙΑΘΗΚΕΣ ΚΑΙ ΝΟΤΑΡΙΑΚΑ ΕΓΓΡΑΦΑ

Η ανακοίνωση βασίζεται σε πληροφορίες που αντλήθηκαν από διαθήκες και δικαιопρακτικά έγγραφα του 17ου αι., από το νοταριακό αρχείο του Χάνδακα. Όπως συνάγεται από τις πληροφορίες αυτές, στη προηγμένη αστική κοινωνία του Χάνδακα αυτής της εποχής η στάση και οι συμπεριφορές απέναντι στο θάνατο δε διαφέρουν από τις αντίστοιχες των δυτικών αστικών κοινωνιών. Η αντιμετώπιση του θανάτου είναι ήρεμη και η βεβαιότητα για το αναπόφευκτο τέλος εκφράζεται με νηφαλιότητα, ακολουθώντας το καθιερωμένο από αιώνες τυπικό: "Επιδή καί ουδένα πραγμα νά μην ηγε πλεον βεβεότεροϋ οσπερ τον θανατον κε την οραν οπου ερχετε ουδίζ ηδεν, καμνι χριάν πάντοτε να τον προσδοκουμεν και να τον λογιαζομεν...". Ο άνθρωπος που κάνει την διαθήκη του, υπαγορεύοντας την στον νοτάριο ή πίο σπάνια συντάσσοντάς την ιδιοχείρως, αντιμέτωπος με τήν ώρα του θανάτου του, διευθετεί όσα πράγματα αφορούν στην επίγεια ύπαρξή του και μεριμνά για τη σωτηρία της ψυχής του. Οι διαθήκες των ευγενών ή των αστών που ανήκουν στην κοινωνική ελίτ παρουσιάζουν το μεγαλύτερο ενδιαφέρον από την άποψη αυτή, καθώς αποτυπώνουν εναργέστερα τις σκέψεις και τις επιθυμίες των διαθετών. Ανάλογα με την κοινωνική θέση, τη μόρφωση και την καλαισθησία του, ο διαθέτης επιλέγει τον τύπο του μνημείου που θα δεχτεί το σώμα του και οργανώνει τον τρόπο του ενταφιασμού του, σχεδιάζοντας μια απλή τελετή *senza rompre et vanità* ή μια μεγαλόπρεπη νεκρική πομπή την οποία ακολουθούν ιερείς, οι αδελφότητες με τα λάβαρά τους και ένας μεγάλος αριθμός φτωχών που κρατούν αναμμένες λαμπάδες και ψάλλουν το Κύριε ελέησον.

Με ιδιαίτερη φροντίδα και σχολαστικότητα γίνεται η διανομή της ακίνητης περιουσίας και των κινητών πραγμάτων σε συγγενείς, φίλους και υπηρέτες. Συχνά οι διαθήκες συνοδεύονται από κωδίκελλους που παρέχουν διευκρινίσεις ή διορθώνουν τις θελήσεις των συντακτών τους. Λεπτομερώς ορίζονται επίσης όσα αφορούν στη σωτηρία της ψυχής του διαθέτη: λειτουργία στη διάρκεια της επιθανάτιας αγωνίας, ανάγνωση των ευαγγελίων τη νύκτα της παραμονής του νεκρού στην εκκλησία και ένας μεγάλος αριθμός λειτουργιών, για τις οποίες διατίθενται σημαντικά ποσά, που αποσκοπούν να βοηθήσουν στην εξαγορά των αμαρτημάτων της επίγεια ζωής. Στο ίδιο πνεύμα εγγράφονται τα πολυάριθμα κληροδοτήματα σε εκκλησίες και μοναστήρια, οι πράξεις ευσπλαχνίας και τα φιλανθρωπικά έργα που απαριθμούνται στις διαθήκες των πλούσιων αυτών ανθρώπων: διανομή χρημάτων, ρούχων και τροφίμων σε φτωχούς, φαγητό

για τους φυλακισμένους, απελευθέρωση σκλάβων και κρατουμένων, κληροδοτήματα σε νοσοκομεία και ιδρύματα κοινωνικής πρόνοιας, προικοδοτήσεις κοριτσιών.

Στις διαθήκες προσδιορίζονται επίσης η εκκλησία στην οποία επιθυμεί να ταφεί ο διαθέτης, συνηθέστερα η εκκλησία της ενορίας του, όπου είναι και ο τάφος των γονιών ή των συγγενών του : "να με ενταφιασι... εις την ενοριαν μου εκή όπου ήναι θαμένη και η γονής μου". Οι ευγενείς, οι πλούσιοι και οι ιερωμένοι επιλέγουν τις εκκλησίες των μεγάλων αδελφοτήτων ή τα μεγάλα μοναστήρια του Χάνδακα, όπου τους έχει παραχωρηθεί τιμητικά ή επί πληρωμή χώρος για την ανέγερση του τάφου. Τα καθολικά μοναστήρια της πόλης, η εκκλησία της Παναγίας της Τριμάρτυρης και η Αγία Αικατερίνη των Σιναϊτών φαίνεται ότι στέγαζαν μερικά από τα πιο πολυτελή ταφικά μνημεία. Αλλά και η θέση του τάφου μέσα ή έξω από την εκκλησία δεν ήταν χωρίς σημασία. Ιδιαίτερα τιμητική ήταν η θέση απέναντι από την εικόνα της Παναγίας ή η θέση κοντά στην είσοδο του ναού.

Οι διαθέτες φροντίζουν οι ίδιοι για την κατασκευή του τάφου τους ή αναθέτουν το έργο αυτό στους επιτρόπους και εκτελεστές της διαθήκης τους. Οι τάφοι σχεδιάζονται και κατασκευάζονται από τους γλύπτες, τους "ινταγιαδόρους", σε συνεργασία με κτίστες, από πέτρα της Τυλίσσου, όπως αναφέρεται στις περισσότερες συμφωνίες. Από τα λίγα δείγματα που έχουν δημοσιευτεί από τον Geola διαπιστώνουμε ότι πρόκειται για απλές κατασκευές, σε σύγκριση με τα πολυτελή ταφικά μνημεία της Δύσης. Συνήθως οι τάφοι είναι σκαμμένοι στο έδαφος και καλύπτονται από πλάκες με ανάγλυφες διακοσμήσεις: νεκρικά σύμβολα, οικόσημα και επιγραφές. Σπανιότερα είναι συνθετότερες κατασκευές: κτιστές σαρκοφάγοι, επενδυμένες με ανάγλυφες πλάκες από πωρόλιθο, κάτω από κτιστό κατάκοσμο τόξο. Οι τάφοι αυτοί βρίσκονται στους πλευρικούς τοίχους των εκκλησιών. Οι επιτύμβιες επιγραφές άλλοτε αναφέρουν απλά το όνομα του νεκρού και το χρόνο του θανάτου του και άλλοτε είναι ελεγειακά επιγράμματα στα οποία αναφέρονται βιογραφικά του στοιχεία και εξαιρούνται οι αρετές του.

Γιώργος Κακαβάς

ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΕΙΚΟΝΕΣ ΑΠΟ ΤΟ ΚΑΤΩ ΠΕΡΙΒΟΛΙ ΚΑΙ ΤΟ ΒΡΑΧΟ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ.

Στην ανακοίνωση παρουσιάζεται ένας αριθμός από φορητές εικόνες που προέρχονται από τον ερειπωμένο ναό του Αγίου Νικολάου στο Κάτω Περιβόλι και τον κοιμητηριακό ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Βράχο, φυλάσσονται στη Συλλογή του Βυζαντινού Μουσείου της Καστοριάς και διασώζουν οι περισσότερες επιγραφές με ονόματα αφιερωτών ή χρονολογίες.

Εξετάζονται οι πληροφορίες που αντλούνται άμεσα από τις επιγραφές, καθώς και αυτές που προκύπτουν έμμεσα από την εικονογραφική και τεχνοτροπική ανάλυση των έργων.

Η παρουσίαση αποσκοπεί στο να ενταχθούν τα έργα στο ιστορικό - πολιτισμικό πλαίσιο μέσα στο οποίο δημιουργήθηκαν και να εξαχθούν κάποια πρώτα συμπεράσματα για την τέχνη της περιοχής κατά τη διάρκεια της τουρκικής κατοχής και πιο συγκεκριμένα από το 16ο μέχρι και το 19ο αιώνα.

ΠΑΡΗ ΚΑΛΑΜΑΡΑ

ΤΟ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟ ΘΕΜΑ ΤΟΥ ΑΡΧΑΓΓΕΛΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΩΣ ΚΡΙΤΗ ΤΩΝ ΝΕΚΡΩΝ ΚΑΙ Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΑΡΑΜΕΤΡΟΣ ΤΗΣ ΕΠΙΚΡΑΤΗΣΗΣ ΤΟΥ ΚΑΤΑ ΤΗ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ ΣΤΗ ΜΑΝΗ.

Κατά την όψιμη μεταβυζαντινή περίοδο απαντάται συχνότατα στις εκκλησίες της Μάνης το εικονογραφικό θέμα του Αρχαγγέλου Μιχαήλ ως ψυχοπομπού και κριτή των νεκρών (βλ. Ι.Ν. Ζωοδόχου Πηγής Σταυροπηγίου, Ι.Ν. Ταξιάρχη Προσηλίου, Ι.Ν. Αγίου Νικολάου Καστάνιας, Ι.Ν. Αη-Γιώργη Στεφανοπουλιάνων στο Οίτυλο, Ι.Ν. Αγίου Θεράποντα Κοίτας, Ι.Ν. Αγίου Δημητρίου, Σταύρωσης και Φανερωμένης Λάγιας, Ι.Ν. Παναγίτσας στους Πιόντες κ.α.). Ο Αρχάγγελος φορά στρατιωτική ενδυμασία, πατά το νεκρό και κρατά με το δεξί χέρι υψωμένο σπαθί και με το αριστερό την ψυχή του αποθανόντος. Μικρός διάβολος εικονίζεται μερικές φορές δίπλα στο νεκρό.

Η προαναφερθείσα παράσταση απουσιάζει παντελώς από την βυζαντινή εικονογραφική παράδοση. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι και το εγχειρίδιο ζωγραφικής του Διονυσίου του εκ Φουρνά, που ανάγεται στον 18ο αιώνα -είναι δηλαδή σύγχρονο με τις υπό εξέταση καλλιτεχνικές δημιουργίες- και απηχεί την βυζαντινή εικονογραφία την αγνοεί.

Ο συγκεκριμένος εικονογραφικός τύπος, καθώς και η παραλλαγή του όπου ο Αρχάγγελος κρατά ζυγαριά αντί σπαθιού, πρωτοεμφανίζεται κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο και αποτελεί επιρροή της δυτικής εικονογραφικής παράδοσης στη θεματογραφία της κρητικής σχολής.

Γίνεται λοιπόν σαφές ότι η συχνή παρουσία του προαναφερθέντος θέματος στην περιοχή της Μάνης καθώς και η επικράτηση του εικονογραφικού τύπου, όπου ο Μιχαήλ κρατά σπαθί, χρήζουν ερμηνείας. Δύσκολα μπορούν να αποδοθούν στην επιθυμία του πρώτου -ζωγράφου ή δωρητή- που εισήγαγε το θέμα στην περιοχή αλλά και σε θρησκευτικούς-δογματικούς λόγους. Αναζητώντας απάντηση στα παραπάνω ερωτήματα θα προσπαθήσω να καθορίσω το σημασιολογικό περιεχόμενο του θέματος εξετάζοντας τα επιμέρους εικονογραφικά στοιχεία. Το στρατιωτικό ένδυμα καθώς και το σπαθί παραπέμπουν στον στρατιωτικό χαρακτήρα του Αρχαγγέλου, ενώ η ψυχή υπενθυμίζει το ρόλο του Μιχαήλ ως ψυχοπομπού σύμφωνα με τη εκκλησιαστική παράδοση. Το υψωμένο σπαθί συνδέεται κατ'αναλογία με την υψωμένη ψυχή και αντιτίθεται στο σώμα του νεκρού και στο διάβολο που το παραστέκει. Το σπαθί γίνεται το όργανο που τιμωρεί το κακό (διάβολος, υλικό σώμα του νεκρού) και προάγει το καλό (απελευθερωμένη από την ύλη ψυχή), γίνεται δηλαδή το όργανο απονομής της δικαιοσύνης και αντικαθιστά το ζυγό που

απαντά στην άλλη εικονογραφική παραλλαγή. Ο Αρχάγγελος είναι κατά συνέπεια ο στρατιώτης που απονέμει δικαιοσύνη.

Το ότι η μανιάτικη κοινωνία της μεταβυζαντινής περιόδου αποδίδει στον Αρχάγγελο αυτό το ρόλο επιβεβαιώνεται και από ένα άλλο σύγχρονο καλλιτεχνικό δημιούργημα, ένα μοιρολόι όπου για το νεκρό που αποκαλείται στην αρχή του Αρχάγγελος Μιχαήλ λέγεται ότι "Σφράγιζες κι αποσφράγιζες να καταστρέψεις τους οχτρούς και να δικιώσεις τους δικούς."

Η αγάπη για ένα θέμα που προβάλλει το ρόλο του αγωνιστή φαίνεται απόλυτα κατανοητή στο πλαίσιο της προεπαναστατικής κοινωνίας της Μάνης, η οποία στηρίζει την ύπαρξη της και τους στόχους της στην στρατιωτική οργάνωση. Ο Μιχαήλ ταυτιζόταν στη συνείδηση του Μανιάτη με τον ίδιο του τον εαυτό ή με το ιδεολογικό του πρότυπο. Δεν μπορεί να θεωρηθεί τυχαίο ότι κατά την ίδια χρονική περίοδο επικρατούν και οι παραστάσεις των έφιππων στρατιωτικών Αγίων, οι οποίες μάλιστα τοποθετούνται πλησίον αυτής του Αρχαγγέλου στους μακρούς τοίχους των μονόχωρων ναών.

Η ανταπόκριση λοιπόν του εξεταζόμενου θέματος στις ανάγκες και στις δομές της μανιάτικης κοινωνίας οδήγησαν στην αποδοχή και στην επικράτηση αυτού σ'ένα πολιτισμικό περιβάλλον εξαιρετικά διαφορετικό από αυτό της δημιουργίας του.

I. O. ΚΑΝΟΝΙΔΗΣ

ΟΙ ΤΑΦΕΣ ΤΩΝ ΜΕΣΩΝ ΚΑΙ ΥΣΤΕΡΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΧΡΟΝΩΝ
ΣΕ ΠΟΛΕΙΣ-ΚΑΣΤΡΑ ΤΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ*

Οι δύσκολες ιστορικές συνθήκες, που προξένησαν οι επιδρομές και οι συχνοί πόλεμοι στην επικράτεια της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας στα μέσα και ύστερα βυζαντινά χρόνια, οδήγησαν στην μεταβολή των μακεδονικών πόλεων σε αμυντικά οχυρά, πόλεις-κάστρα. Οι βυζαντινοί αυτοκράτορες επισκεύασαν τα παλιά τείχη των πόλεων και ίδρυσαν νέα, στην προσπάθειά τους να αντισταθούν κατά των εχθρών του βυζαντίου και να περιώσουν τα εδάφη του. Η νέα αυτοκρατορική αμυντική πολιτική στις συγκεκριμένες ιστορικές περιόδους, όπως ήταν φυσικό, επηρέασε σημαντικά τη ζωή των πληθυσμών της Μακεδονίας.

Η μελέτη των βυζαντινών ταφών κατά τα μέσα και ύστερα χρόνια στη Μακεδονία είναι δυνατόν παράλληλα προς τις θρησκευτικές-εκκλησιαστικές αντιλήψεις και ευαισθησίες της εποχής, να μας φανερώσει έμμεσα κάποια εικόνα της κοινωνικής δομής των πόλεων και του πολιτικοοικονομικού κλίματος που την καθόρισε.

Το υλικό της μελέτης μας, αν και περιορισμένο σε σχέση με τον αριθμό των οχυρωμένων μακεδονικών πόλεων, μας επιτρέπει μια αρκετά ικανοποιητική θεώρηση του θέματος. Με την εξέτασή του διαπιστώνουμε αρχικά ότι ταφές γίνονταν εκτός και εντός των τειχών των πόλεων. Η ταφή των νεκρών έξω από τα όρια των πόλεων μεταξύ του 10^{ου} και του 15^{ου} αι. αποτελούσε ήδη μια γνωστή πρακτική από την ύστερη αρχαιότητα, ενώ οι ενάστιες ταφές—απογορευμένες δια νόμου στους προηγούμενους αιώνες—μολογούνται παρατηρούνται στον χριστιανικό κόσμο από τον 6^ο αι. μ.Χ.—είναι σύνηθες μετά την έκδοση της ΝΓ¹ Νεαρράς του αυτοκράτορα Λέοντος ΣΤ' του Σοφού, και φαίνεται ότι πυκνώνουν στα ύστερα βυζαντινά χρόνια.

Με βάση τα αρχαιολογικά επί του θέματος δεδομένα αναφέρουμε ότι η μέχρι τώρα έρευνα αποκάλυψε περισσότερες ταφές εντός παρά εκτός των τειχών των πόλεων της Μακεδονίας, όπως για παράδειγμα στη Θεσσαλονίκη, τη Βέροια, τη Ρεντίνα, το κάστρο του Πλαταμώνα και τους Φιλίππους (σε μερικές απ' αυτές μάλιστα μόνο εντός της οχυρωμένης πόλης, όπως Θεσσαλονίκη, Βέροια, κάστρο του Πλαταμώνα και Φίλιπποι), χωρίς βέβαια αυτό να αποκλείει την ταυτόχρονη ύπαρξη περιπτώσεων εκτεταμένων νεκροταφείων εκτός τειχών, που η ανασκαφική έρευνα δεν έχει φέρει ακόμη στο φως.

Ως χώροι ενταφιασμού μέσα και έξω από τις πόλεις, στα πλαίσια πάντα της χριστιανικής αντίληψης της ad sanctos ταφής, χρησιμοποιήθηκαν οι αυλές ναών και μοναστηριών, καθώς επίσης και το εσωτερικό τους. Στον κυρίως ναό ενταφιάζονταν μόνον οι κληρικοί, ενώ οι λαϊκοί στο νάρθηκα και στα πλαγία κλίτη. Τα αποκαλυφθέντα τμήματα νεκροταφείων εκτός των πόλεων δεν απέχουν πολύ από τα τείχη, όπως στην Πύδνα, Ιερισσό, Βεργία, Ρεντίνα, Μοχλαένα και Ανακτορόπολη. Ενδιαφέρουσα είναι η περίπτωση του βυζαντινού νεκροταφείου της Ιερισσού, όπου σε ένα χώρο η ανασκαφική έρευνα διαπίστωσε την αδιάκοπη ταφική χρήση του από τα αρχαϊκά χρόνια μέχρι και τα τέλη του περασμένου αιώνα.

Οι ταφές των μέσων και ύστερων βυζαντινών χρόνων, ανεξάρτητα από τη θέση τους σε σχέση προς την πόλη-κάστρο του γεωγραφικού χώρου

* Η έρευνά μας περιορίστηκε στη σημερινή διοικητική διάρθρωση του Ελληνικού τμήματος της Μακεδονίας.

ενδιαφέροντός μας, μπορούν να καταταχθούν σε ελεύθερες ταφές, λακκοειδείς καλυμμένες με σχιστόπλακες ή κεραμίδια-πλίνθους, σε ταφές μέσα σε κτιστούς τάφους παλαιότερων εποχών και σε ταφές μέσα σε κτιστούς τάφους. Οι κτιστοί τάφοι σύμφωνα με την αρχιτεκτονική τους διακρίνονται σε διάφορους τύπους, όπως του καλυβίτη (κυρίως για παιδικές ταφές), του κιβωτιόσχημου με ή χωρίς κλίμακα καθόδου, του καμαροσκεπή με κλίμακα καθόδου, του κιβωρίου και του αρκοσολίου. Οι περισσότεροι αποτελούν στα χρόνια αυτά επιβιώσεις παλιότερων ταφικών αρχιτεκτονικών τύπων με λιτότερη όμως μορφή. Σπανίζουν σ'αυτούς τα ταφικά σήματα. Τα περισσότερα που βρέθηκαν ανήκουν κυρίως σε ταφικά μνημεία εξεχόντων ατόμων. Στα εντός των τειχών νεκροταφεία πολύ συχνά συναντούμε, λόγω της ανεπάρκειας του ταφικού χώρου, ανακομιδές, για να εξασφαλιστεί θέση για κάποια επόμενη ταφή και κτιστά οστεοφυλάκια μέσα ή δίπλα σε ναούς.

Οι ταφές σε όλες τις μακεδονικές πόλεις-κάστρα είχαν κοινά ταφικά έθιμα. Ήταν όλες προσανατολισμένες. Υπήρχαν βέβαια και περιπτώσεις χριστιανικών ταφών με εσφαλμένο προσανατολισμό, που οφειλόταν μάλλον στη στενότητα του χώρου, κυρίως στα εντός των πόλεων νεκροταφεία. Η εκφορά του νεκρού γινόταν σε ύπτια θέση, πολλές φορές μάλιστα πάνω σε ξύλινο φορείο. Το κεφάλι των νεκρών ήταν ακουμπισμένο συνήθως σε προσκεφάλι. Συχνά καλυπτόταν από μία κεραμίδα που στηριζόταν σε πέτρες ή πλίνθους. Οι νεκροί είχαν σταυρωμένα τα χέρια τους, είτε ψηλά στο στήθος είτε στο επιχάστριο. Σε κάποιες περιπτώσεις τις παλάμες τους κάλυπταν πλίνθοι. Αχχεία καθημερινής χρήσης, κυρίως κόμπες, βρίσκονταν ανάποδα τοποθετημένα, είτε πάνω από το κεφάλι των νεκρών είτε κάτω από τα πόδια τους. Πολύ συχνά επίσης βρέθηκαν σε ταφές νομίσματα, καθώς επίσης και προσωπικά αντικείμενα των νεκρών (εγκόλπια, ενώτια, περιβραχιόνια, κομβία).

Με βάση τα μέχρι τώρα δεδομένα διακρίνουμε στα μέσα και ύστερα βυζαντινά χρόνια ότι οι πρόχειρες ταφές (ελεύθερες, λακκοειδείς) υπερέχουν αριθμητικά όλων των υπολοίπων' οι κτιστοί τάφοι (κιβωτιόσχημοι,καμαροσκεπείς)---τύποι τάφων που επικρατούσαν στις προτιμήσεις των μεσοαστικών πληθυσμών στα παλαιοχριστιανικά χρόνια--- εξακολουθούν να κατασκευάζονται, αλλά παρουσιάζουν στις περισσότερες περιπτώσεις πολύ πρόχειρη εικόνα' τέλος, οι προνομιούχες τάξεις, ακολουθώντας τη συνήθεια των βυζαντινών αυτοκρατόρων να ενταφιάζονται εντός ναών, συντελούν στη δημιουργία ταφικών μνημείων, τα οποία αποτελούν αξιόλογα πολιτιστικά εκφράσματα στο χώρο της ζωγραφικής και της γλυπτικής.

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΚΑΛΑΤΖΗ-ΣΠΥΡΑΚΗ

ΠΡΩΤΗ ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΣΤΟ ΝΗΣΙ ΤΗΣ ΣΕΡΙΦΟΥ

Το καλοκαίρι του 1995 στο νησί της Σερίφου διεξήχθη σωστική ανασκαφή από τη 2η ΕΒΑ με αφορμή την επιθυμία του Προέδρου της ομώνυμης Κοινότητας για διαμόρφωση ελεύθερου κοινοτικού χώρου. Σημειώνεται ότι, από όσο γνωρίζουμε, αυτή είναι η πρώτη ανασκαφική δραστηριότητα στο εν λόγω νησί.

Στον οικισμό Δειβάδι και ειδικότερα στη θέση Πουντί, Άγιος Γεώργιος, σε κοινοτικό ελεύθερο χώρο (αλάνα) επισημάνθηκαν από τη γραφούσα ίχνη θεμελίων κτισμάτων γεγονός που έδωσε το έναυσμα για τη διενέργεια της ερευνητικής ανασκαφικής έρευνας .

Μετά τη χάραξη ορθογώνιου καννάβου, έγινε αρχικώς καθορισμός του χώρου από τις επιχώσεις, οι οποίες είχαν πάχος μέχρι 15 εκ. και στη συνέχεια η έρευνα έφερε στο φως εργαστήριο κεραμικής με μεγάλο αριθμό αγγείων και ίχνη καύσεως, πιθανός ανοιχτού τύπου. Τα αγγεία ήταν όλα *in situ*, ελάχιστα όμως όστρακα κατέστη δυνατόν να περισυλλεγούν.

Δύο νομίσματα που περισυνελέγησαν, ενισχύουν την άποψή μας για χρονολόγηση του εργαστηρίου στον παλαιοχριστιανικούς χρόνους.

ΒΙΚΤΩΡΙΑ ΚΕΠΕΤΖΗ

Παραστάσεις θανάτου, κρίσης και σωτηρίας σε βυζαντινά είκονογραφημένα ψαλτήρια (9ος-14ος αϊ.)

Στήν προσπάθεια νά μελετηθεῖ μέσα ἀπό τή ζωγραφική παράδοση τοῦ Βυζαντίου ἡ μορφή τῶν εἰκόνων θανάτου, κρίσης καί σωτηρίας καθὼς καί ἡ θέση τους στή σκέψη τῶν Βυζαντινῶν ἐπιλέγεται ἡ ἐξέταση συναφῶν παραστάσεων σέ ψαλτήρια ἀπό τόν 9ο ὡς τό 14ο αἶωνα. Τό λυρικό καί συχνά βαθύτατα ἐξομολογητικό ψαλμικό κείμενο προσφέρεται ἰδιαίτερα γιά τήν διερεύνηση τῶν σχέσεων τοῦ πιστοῦ μέ τόν θάνατο καί τήν προσδοκόμενη σωτηρία τῆς ψυχῆς του καί ἀποτελεῖ ἐνδιαφέρον πεδίο μελέτης τοῦ τρόπου μέ τόν ὁποῖον οἱ ἔννοιες αὐτές διατυπώνονται σέ εἰκόνα.

Στίς πρῶιμότερες παραστάσεις ὑπογραμμίζεται ὁ ἀτομικός θάνατος καί εἰκονογραφεῖται ἡ στιγμή τοῦ χωρισμοῦ τῆς ψυχῆς ἀπό τό σῶμα ἐνώ, ἄργότερα, προστίθεται ὁ ἴδιος ὁ θάνατος προσωποποιημένος. Ἄγγελοι καί δαίμονες ἀποδίδουν συχνά τήν ἀτομική κρίση ἀπό τό νεωτερικό θέμα τῆς Β' Παρουσίας που διαλαμβάνει τή γενική κρίση τοῦ ἀνθρώπινου γένους ἐπιλέγονται σποραδικά ὀρισμένες σκηνές ἀπό τόν 11ο αἰ. καί μετά.

Οἱ τρόποι ἐπίσης μέ τούς ὁποίους ἐξασφαλίζεται ἡ σωτηρία τοῦ πιστοῦ παραλάσσουν ἀνάλογα μέ τή χρονική περίοδο καί τόν χαρακτήρα κάθε ψαλτηρίου : στή σωτηριολογία τῶν χριστιανικῶν ἀρετῶν προστίθεται, ἀπό τόν 11ο αἶωνα, ἡ συνέργεια τῶν θείων μυστηρίων τοῦ βαπτίσματος καί τῆς θείας εὐχαριστίας.

Ἡ ἀνάλυση τῶν τρόπων-σύνδεσης εἰκόνας καί κειμένου ἐπιτρέπει τήν διαπίστωση μιᾶς σχολιαστικῆς τάσης αὐτῶν τῶν παραστάσεων σέ χειρόγραφα τοῦ 11ου κυρίως αἶωνα, ἰδιαίτερα στήν περίπτωση ὑπαρξης σέ αὐτά παρασελίδων σχολίων τοῦ ψαλμικοῦ κειμένου.

Οἱ τυπολογικές παραλλαγές τῶν θεμάτων αὐτῶν στά ψαλτήρια ὀφείλονται συχνά σέ διαφορετική εἰκονογραφική παράδοση καί μορφολογική διάταξη, καθὼς καί στίς ἰδιαίτερες προτιμήσεις τοῦ παραγγελιοδότη τους.

ΣΙΛΑΣ ΚΟΥΚΙΑΡΗΣ

ΟΙ ΑΝΕΠΙΓΡΑΦΟΙ ΑΝΙΣΤΑΜΕΝΟΙ ΣΤΗΝ ΕΙΣ ΑΔΟΥ ΚΑΘΟΔΟΝ

Σε όρισμένες απεικονίσεις της εις Ἄδου Καθόδου εἶναι ἐμφανές ὅτι οἱ ἀγιογράφοι ἔχουν ἐπηρεασθεῖ ἀπὸ τὰ πατερικὰ κείμενα καὶ ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸν Λόγο στὴν Ἀνάστασι τοῦ Μακαρίου Χρυσοκεφάλου(+1372 ἢ 1382) καὶ τοὺς θεολογικοὺς συλλογισμοὺς του γύρω ἀπὸ τὴν εἰς Ἄδου Κάθοδον καὶ τὴν Ἀνάστασιν τοῦ Κυρίου.

Στὴν ἀμφιπρόσωπη εἰκόνα τοῦ Σινᾶ "Σταυροφοριακὴ" (τελευταῖο τεταρτο τοῦ 13ου αἰ.), στίς τοιχογραφίες τοῦ Χριστοῦ(1314-15) καὶ τοῦ Ἀγ.Βλασίου(14ος αἰ.) Βεροίας ἀλλὰ καὶ ἄλλοῦ, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς Πρωτοπλάστοις, τὸν Ἀβὲλ, τὸν Προδρόμο, τὸν Δαβὶδ καὶ τὸν Σολομῶντα εἰκονίζεται ἀνεπίγραφος καὶ ὁ γέροντας προφήτης- ἱερέας Σαμουὴλ, πού κρατᾷ τὸ κέρας τοῦ ἐλαίου. Στίς τοιχογραφίες τῆς Περιβλέπτου Μυστρᾶ(τρίτο τεταρτο τοῦ 14ου αἰ.) καὶ ἄλλοῦ εἰκονίζεται ὁ προφήτης-ἱερέας Μωϋσῆς. Στὸ παλαιὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Μεταμορφώσεως Μετεώρων(1483) καὶ ἄλλοῦ εἰκονίζεται ὁ Ἀαρῶν πού κρατᾷ τὴν βλαστήσασα ραβδὸν.

Στίς παραστάσεις αὐτές τῆς εἰς Ἄδου Καθόδου τοῦ Κυρίου εἰκονίζεται ἕνας ἀπὸ τοὺς τρεῖς ἐκλεκτοὺς καὶ φημισμένους ἱερεῖς τῶν Ἑβραίων, ὁ Σαμουὴλ, ὁ Ἀαρῶν καὶ ὁ Μωϋσῆς, τοὺς ὁποίους ἀναφέρει ὁ Μακάριος Χρυσοκεφαλὸς ὡς προτύπωση τῆς τριημέρου Ταφῆς, Ἀναστάσεως καὶ Καθόδου στὸν Ἄδη, στὸν Ἡ' Λόγο του " Εἰς τὴν Ἀνάστασιν τοῦ Χριστοῦ". παριστάνεται δηλαδὴ ἕνας ἀπὸ τοὺς τρεῖς Ἑβραίους ἱερεῖς μαζί με τὰ δύο ἢ τρία ἄλλα πρόσωπα, ὅπως τὸν βασιλεῖα-προφήτη Σολομῶντα, τὸν προφήτη-βασιλεῖα Δαβὶδ καὶ τὸν προφήτη Ἰωάννη τὸν Προδρόμο.

Μὲ τὴν εἰκόνηση τῶν Ἑβραίων ἱερέων προβάλλεται ἡ ἱεροσύνη, με τὴν εἰκόνηση τοῦ βασιλιᾶ-προφήτη Σολομῶντα προβάλλεται ἡ βασιλεία καὶ με τὴν εἰκόνηση τοῦ προφήτη- βασιλιᾶ Δαβὶδ ἢ τοῦ προφήτη Προδρόμου προβάλλεται ἡ προφητεία. Ἡ εἰκόνηση τῶν τριῶν-τεσσάρων αὐτῶν προσώπων στὸ θέμα τῆς Εἰς Ἄδου Καθόδου δὲν εἶναι τυχαία· τὰ πρόσωπα αὐτὰ ἐπιλέγησαν καὶ εἰκονίσθησαν στίς παραστάσεις τοῦ θέματος γιὰ νὰ δηλώσουν τὰ τρία ἀξιώματα τοῦ Ἀναστάντος Ἰησοῦ, τὸ ἀρχιερατικὸ, τὸ βασιλικὸ καὶ τὸ προφητικὸ.

ΧΑΡΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ

ΟΙ ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΕΣ ΦΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΦΑΝΕΡΩΜΕΝΗΣ ΣΤΑ ΦΡΑΓΚΟΥΛΙΑΝΙΚΑ ΤΗΣ ΜΕΣΑ ΜΑΝΗΣ

Στήν ανακοίνωση παρουσιάζονται οι οικοδομικές φάσεις του ναού της Παναγίας Φανερωμένης στα Φραγκουλιάνικα της Μέσα Μάνης. Η αρχική φάση του ναού του αφιερωμένου στην Θεοτόκο θα πρέπει να συνδεθεί με τη χρονολογία που διασώζεται πάνω στον ἐνεπίγραφο μαρμαρίνο κοσμητή του τέμπλου(1079), ὁ ὁποῖος βρίσκεται σήμερα στήν αὐλή του ναού. καθὼς καί με τίς σωζόμενες τοιχογραφίες πού διασώζονται στό ἱερό καί στον κυρίως ναό. Ἡ δεύτερη οικοδομική φάση συνδέεται με τή χρονολογία πού διαβάζεται στή γραπτή ἐπιγραφή του τεταρτοσφαιρίου τῆς ἀψίδας καί πληροφορεῖ πὼς ὁ ναός ἀνοικοδομήθηκε, διακοσμήθηκε καί ἀφιερώθηκε στήν Παναγία Φανερωμένη κατά τήν περίοδο τῆς βασιλείας τῶν αὐτοκρατόρων Ἀνδρονίκου Β Παλαιολόγου, Ἀνδρονίκου Γ Παλαιολόγου καί τῆς συζύγου του Εἰρήνης τὸ ἔτος 1323, ἀρχιερατεύοντος τοῦ κυρ Νικολάου, καθὼς καί με τίς σωζόμενες τοιχογραφίες πού κοσμοῦν τὸ ἱερό καί τὸν κυρίως ναό. Ἡ τρίτη οικοδομική φάση χρονολογεῖται στα μεταβυζαντινά χρόνια καί συνδέεται με τίς μεταβυζαντινές τοιχογραφίες πού διασώζονται στό ἱερό καί στόν κυρίως ναό.

ANNA I. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ
ΑΦΕΝΤΡΑ Γ. ΜΟΥΤΖΑΛΗ

Ο ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΑΙΓΙΑΛΕΙΑΣ
ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΑΞΙΑΡΧΩΝ

Σέ έγγραφο τοῦ 1853 τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους, πού δημοσιεύθηκε τελευταία, περιέχεται χρονικό τῆς ἱστορίας τῆς Μονῆς Ταξιαρχῶν Αἰγιαλείας, πού ἐπιγράφεται *Συνοπτική Ἱστορία* καί βασίζεται σέ παλαιότερες γνωστές ἀλλά καί ἄγνωστες πηγές. Σύμφωνα μέ τό περιεχόμενο τοῦ ἐγγράφου ἡ ἴδρυση τῆς Μονῆς Ταξιαρχῶν πραγματοποιήθηκε *περί τὰς ἀρχάς τῆς ἐνδεκάτης ἑκατονταετηρίδος*, ἀπό τόν ἀσκητικό πυρήνα, πού εἶχε δημιουργηθεῖ στήν περιοχῆ. Μεταξὺ τῶν ἀσκητηρίων ἀναφέρεται καί αὐτό τοῦ Ἁγίου Νικολάου. Ἐξάλλου, σέ ἐγγράφο τοῦ 1700 ἀπό τά Κρατικά Ἀρχεῖα τῆς Βενετίας, καταγράφονται ἀναλυτικά τά ὑποστατικά τῆς Μονῆς Ταξιαρχῶν καί προσδιορίζεται τοπογραφικά ἡ θέση τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου, *ἀντικρυς τοῦ μοναστηρίου*.

Κατά τήν ἐπιφανειακή ἔρευνα στήν περιοχῆ, στά πλαίσια τοῦ προγράμματος τῆς Ἱστορικῆς Γεωγραφίας τοῦ ΚΒΕ/ ΕΙΕ, ἐντοπίστηκε κοντά στήν ὄχθη τοῦ ποταμοῦ Σελινούντα καί ἀπέναντι ἀκριβῶς ἀπό τή Μονή Ταξιαρχῶν ὁ κομψός ναός τοῦ Ἁγίου Νικολάου. Πρόκειται γιά σταυρεπίστεγο ναό μέ τρουλλοκαμάρα.

Τό μνημεῖο ὡς πρός τά μορφολογικά στοιχεῖα παρουσιάζει ὁμοιότητες μέ ἀντίστοιχα τοῦ πελοποννησιακοῦ χώρου, ὅπως τούς ναούς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στήν Πανηγυρίστρα (κοντά στή Σκάλα) Λακωνίας, τοῦ Ἁγίου Βασιλείου στή Μεθώνη Μεσσηνίας, τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στή Μέντζαινα Ἀχαΐας, καθώς καί τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στή Ζούρτσα Ἡλείας. Συνεπῶς μπορεῖ νά ἐνταχθεῖ χρονολογικά στή μεσοβυζαντινῆ περίοδο. Ἀξίζει νά σημειωθεῖ, ὅτι ὁ Ἅγιος Νικόλαος μαζί μέ τήν Κοίμηση τῆς Θεοτόκου στή Μέντζαινα καί τήν Ἁγία Εἰρήνη στό Ριγανόκαμπο Πατρῶν, ἀποτελοῦν τά πρωιμότερα γνωστά μεσοβυζαντινά μνημεῖα πού σώζονται στόν ἀχαϊκό χώρο.

Ἔτσι, ἡ ἴδρυση τῆς Μονῆς Ταξιαρχῶν στή μεσοβυζαντινῆ περίοδο, πού τεκμηριώνεται ἀπό συγκλίνουσες ἀρχαιολογικές πηγές, ἐπιβεβαιώνεται καί ἀρχαιολογικά.

Σταύρος Νικολ.Μαδεράνης

Άγιος Ιωάννης,ο Θεολόγος στους Λάκκους(περιοχή Κρούστα) Μεραμπέλλου
Λασιθίου Κρήτης

Η μικρή εκκλησία του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου (εσωτ.διαστάσεις: 6,12 μ. μήκος,2,90 πλ. και 3,36 ύψος) είναι κτισμένη στη θέση παλαιότερου και πολύ μεγαλύτερου κτιρίου,ίσως βασιλικής.Είναι καμαροσκέπαστο δίχωρο κτίριο με ελαφρά θλαστή καμάρα και χωρίζεται σε δύο μέρη από το κτιστό εικονοστάσι,το οποίο φθάνει ως την καμάρα και χωρίζει το άγιο βήμα από τον κυρίως ναό (μήκ.αγίου βήματος 1,74μ.,ναού 2,96μ.,πάχος τοίχου εικονοστασίου 0,48μ.).Στη θέση,όπου ευρίσκεται η εκκλησία υπήρχε ασφαλώς χωριό,όπως δείχνουν τα απομεινάρια σπιτιών,μερικά από τα οποία κατεδαφίσθηκαν τα τελευταία χρόνια,νότια της εκκλησίας,όπου οι τοίχοι των σπιτιών σώζονταν σε ύψος από 0,60-1,00μ.Τα άλλα όμως σπίτια σε δύο συστάδες σώζουν μέχρι και 2,00 μ. ύψος τους τοίχους των.Το χωριό πιθανώς ονομαζόταν Λάκκοι και τελευταίος κάτοικός του,κατά πληροφορίες κατοίκων του Κρούστα ήταν ο Λακκιωτομανώλης,γιατί καθόταν στους Λακκούς,ή Άρχος,του οποίου ο γιος,πολύ γέρος και κατάκοιτος,ζούσε στον Κρούστα (δεν γνωρίζω αν ζει ακόμη).Η εκκλησία σώζει την αρχική της μορφή,η είσοδος της ευρίσκεται στο δυτικό τείχος και η επικοινωνία του ναού με το άγιο βήμα γίνεται με τοξωτό άνοιγμα στο κτιστό τέμπλο.Η σημασία της εκκλησίας οφείλεται στις εξαιρετες τοιχογραφίες της,στερεωμένες από την Αρχαιολογική Υπηρεσία,με πολλές όμως ζημιές,ύστερα προπάντων από την Αντικατάσταση της σιδερένιας θύρας με ξύλινη,επειδή δεν αερίζεται καθόλου η εκκλησία και η υγρασία καταστρέφει αργά,αλλά σταθερά τις τοιχογραφίες ενός από τα σημαντικότερα μνημεία της Κρήτης.

Το εικονογραφικό πρόγραμμα της εκκλησίας είναι σχεδόν το τυπικό των μονόκωρων εκκλησιών της Κρήτης,αν και η τριπλή διαίρεση του κάθε μισού της καμάρας και των τοίχων,βορείου και νοτίου,με τις μεγάλες και λίγες Ευαγγελικές,μεγαλύτερες από την κλίμακα του ναού,σικηνές στην καμάρα,αμέσως χαμηλότερα,μα στενή ζώνη με προτομές αγίων σε ματάλλια και ωραίο διακοσμητικό κλάδο και τέλος,στην χαμηλότερη ζώνη,με τους ολόσωμους αγίους,δείχνει ότι ο αγιογράφος ακολουθεί την παράδοση ορισμένων σημαντικότερων κρητικών μνημείων,που χρονολογούνται πριν το 1300.Άλλη διαφορά της διάταξης των εικονογραφικών θεμάτων σε σχέση με τα άλλα κρητικά μνημεία είναι ότι στο βόρειο τείχος εικονίζονται μόνον άνδρες άγιοι και στο νότιο γυναίκες.Στο άγιο βήμα,στην αψίδα εικονίζεται η Δέηση,στο τεταρτοσφαίριο και στον ημικύλινδρο τέσσερεις συλλειτουργούντες άγιοι,αρχίζοντας από το βόρειο άκρο Νικόλαος,Ιωάννης ο Χρυσόστομος,Βασίλειος και Γρηγόριος ο Θεολόγος,ασφαλώς δεξιά και αριστερά του Αμνού,που δεν σώζεται.Οι υπόλοιποι άγιοι Ιεράρχες,που δεν χωρούν στην αψίδα,εικονίζονται στους τοίχους,βόρβιο και νότιο,ανά τρεις,και στην προς το ιερό όψη του εικονοστασίου.Στον βόρειο τείχος εικονίζονται μετωπικοί οι άγιοι Κύριλλος Αλεξανδρείας,Ελευθέριος και Γρηγόριος ο Νύσσης(;),ενώ κανείς από εκείνους του νοτίου τείχους δεν έσωσε την επιγραφή,που τόν ονοματίζει.Ίσως ο μεσαίος είναι ο άγιος Αθανάσιος.Στο εικονοστάσι,δεξιά και αριστερά μικρού τοξωτού ανοίγματος,εικονίζονται οι Δαυίδ και Σολωμών,ανάμεσα σε δύο Ιεράρχες,από τους οποίους σώζεται ο Ερμόλαος,κάτω δε,δεξιά και αριστερά της θύρας του τέμπλου,δύο προφήτες και δύο ολόσωμοι Ιεράρχες.Ταυτίζονται ο Ηλίας και ο άγιος Σπυρίδων,βόρεια.Επάνω από την αψίδα εικονίζεται ο Αναπεσών και δεξιά και αριστερά της αψίδας ο Ευαγγελισμος και οι διάκονοι Στέφανος και Ρωμανός,στην τυπική των θέση και εικονογραφία.Ολόκληρη την καμάρα του ιερού καταλαμβάνει η μνημειακή Ανάληψη,που εικονίζεται ημικυκλικά,κατά τον επικρατέστερο τύπο στην Κρήτη.

Στην καμάρα του ναού εικονίζονται τέσσερεις ευαγγελικές σικηνές κατά χρονολογική σειρά των γεγονότων,αρχίζοντας από το ανατολικό άκρο του νο-

τίου τοίχου, η Υπαπαντή, η Έγερση του Λαζάρου, η Βαϊφόρος και ο Λίθος. Η Γέννηση εικονίζεται στο τριγωνικό αέτωμα, στην προς το ναό όψη του εικονοστασίου και η Σταύρωση απέναντί της στο δυτικό τοίχο, θέση σχεδόν τυπική για τις εκκλησίες της Κρήτης, όταν λείπει η Δευτέρα Παρουσία ή η Κοίμηση. Στον βόρειο τοίχο, στα μετάλλια, εικονίζονται από τα ανατολικά οι άγιοι: Κοσμάς, Δαμιανός, Παντελεήμων, Νικήτας και Μηνάς και, κάτω, ο άγιος Γεώργιος έφιππος και δρακοντοφόνος τρέχοντας προς τα αριστερά μας, αντίστροφα με τα άλλα παραδείγματα στην Κρήτη, ακολουθούν δε όρθιοι οι άγιοι Δημήτριος Θεόδωρος και Μάμας. Στο νότιο τοίχο από ανατολικά προς τα δυτικά εικονίζονται στα μετάλλια οι αγίες Ευγενία, Ειρήνη, Αναστασία, Κυριακή, Φωτεινή, Ευφημία και κάτω ολόσωμες οι αγίες Μαρίνα, Παρασκευή, Βαρβάρα, Αικατερίνη και Ιουλίττα. Κάτω από τη Γέννηση στο τέμπλο εικονίζεται η Δέηση με τον Χριστό ένθρονο και την Παναγία αριστερά Του, σήμερα επιζωγραφισμένοι, και τον άγιο Ιωάννη το Θεολόγο σε πλάγια θέση και Κήρυκο μετωπικό, βόρεια της θύρας. Δύο ακόμη μάρτυρες εικονίζονταν στο πάχος του τοίχου στη θύρα του εικονοστασίου. Κάτω από τη Σταύρωση εικονίζεται ο Μιχαήλ σε μια σπάνια για την Κρήτη εικονογραφία και βόρεια της θύρας, κάτω από την επιγραφή με το όνομα του δωρητή, του "ευγενεστάτου άρχοντος Ιωάννου του Κλοντζια και της συμβίου αυτού Μαρίας και των τέκνων" και τη χρονολογία 1347/8, οι Ποινές των Κολασμένων σε δύο ή τρεις σειρές.

Η εικονογραφία, που ακολουθεί ο αγιογράφος της εκκλησίας μας, είναι η παραδοσιακή βυζαντινή, μερικές όμως λεπτομέρειες ανάγονται σε δυτικά πρότυπα, τα οποία όμως πρέπει να προέρχονται από άλλο κρητικό μνημείο. Από αυτά τα κυριώτερα είναι η ρόδινη δόξα του Χριστού στην Ανάληψη και ο ομοιόχρωμος ουρανός και η ακτίνα του φωτός στη Γέννηση ή καθισμένη στη στρωμή και θηλάζουσα Παναγία, κυρίως όμως οι εραλδικά εικονιζόμενοι σε προσκύνηση άγγελοι, που πρέπει να κατάγονται από τον Γουϊδο ντα Σιέννα ή τον Ντούτσιο ή Βηθανία με το τετράγωνο ρόδινο τείχος και τους ομοίους υψηλούς πύργους στην Έγερση του Λαζάρου και η Ιερουσαλήμ, με μπλε όμως τείχος, στη Βαϊφόρος, ίσως δε ο υψηλός τοίχος με τετράγωνα και τοξωτά παράθυρα με σιδεριές και ο στρατιώτης, οπίσω από τον κεντυρίωνα, στη Σταύρωση. Δυτικού τύπου είναι τα στέμματα των αγίων Ειρήνης και Αικατερίνης και η ενδυμασία με τα κοσμήματα της από χονδρό ύφασμα (μπροκά;) της κόρης στη Γέννηση και της Αγίας Βαρβάρας. Πρέπει να σημειώσω την προφήτιδα Άννα, που προβάλλει από εξώστη, στην Υπαπαντή, την παρατακτική διάταξη των προσώπων στην Έγερση του Λαζάρου. Απόστολοι, Χριστός, Λάζαρος, φίλοι του Λαζάρου, διάταξη, που ξέρομε από την τοιχογραφία της Παναγίας Ασίνου (Κύπρος 1106) και τον Τζιόττο, και την μορφή, που φαίνεται από μια τρύπα του βράχου του σπηλαιώδους τάφου. Αρκετά στοιχεία, όχι μόνον εικονογραφικά, συνδέουν τη Γέννηση, την Υπαπαντή, την Έγερση του Λαζάρου και τη Βαϊφόρος με τις αντίστοιχες σκηνές στην εκκλησία της Αγίας Μαρίας στους Μεσελέρους Ιεραπέτρας, οι τοιχογραφίες της οποίας, πολύ ανώτερης ποιότητας, είναι κατά την γνώμη μου, το πιθανό πρότυπο του αγιογράφου μας.

Ο αγιογράφος μας, παρά τις αδυναμίες του στο σχέδιο και την απόδοση κίνησης, που δεν αποκλείεται να οφείλονται στην παρέμβαση ενός βοηθού, και τα άσχημα πολλές φορές πρόσωπα, στις αγίες κυρίως, είναι από τους καλύτερους της Κρήτης στην εποχή του. Ότι πρόκειται για κρητικό δείχνει η εξοικειωσή του με δυτικά έργα. Η τέχνη του ακολουθεί τη λεγόμενη Μακεδονική Εχολή, όπως τήν ξέρομε από την Κρήτη, με έντονες όμως κλασικές τάσεις, όπως δείχνει η Δέηση στην αφίδα, μορφές Αποστόλων στην Ανάληψη, την Βαϊφόρος, ο Άγγελος στο Λίθο, ο Εσταυρωμένος και άλλες. Τα περισσότερα πρόσωπα είναι γεμάτα, ωραία με κλασική ευγένεια, απόλυτα ήρεμα και παραδομένα στη εναπόληση και τη ρέμβη, μάλλον ψυχρά και ενδοστροφή. Πλασμένα ελεύθερα με φωτισκίαση θυμίζουν ελληνιστικά πρότυπα. Τα χρώματα είναι φωτεινά και χαρούμενα και οι στάσεις και η κίνηση μερικές φορές τολμηρή και πρωτότυπη.

ΣΤΑΥΡΟΣ Β. ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ

Ο ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΣΤΗΝ ΠΡΕΒΕΖΑ

Ο ναός του Αγίου Αθανασίου βρίσκεται στο ιστορικό κέντρο της Πρέβεζας, στη συνοικία "του Αγίου Αθανασίου" ή "Μεχτέπ".

Τα σχετικά με την παλαιότερη ιστορία του ναού στοιχεία είναι περιορισμένα. Από τις πληροφορίες που παρέχει η από παλιά δημοσιευμένη κτιτορική επιγραφή των τοιχογραφιών του και τις παρατηρήσεις που έγιναν κατά τη διάρκεια των πρόσφατων εργασιών φαίνεται ότι ο ναός οικοδομήθηκε πιθανότατα στο πρώτο μισό του 18ου αιώνα, κατά τη διάρκεια της Ενετοκρατίας στην Πρέβεζα. Το 1780 ο ναός, που ήταν "συναδελφικός", όπως συνήθως οι ναοί των Ενετοκρατουμένων πόλεων, αναμορφώθηκε και τοιχογραφήθηκε με δαπάνη του ιερέα Ιωάννη Γεωργούση. Στον όψιμο 19ο αιώνα οι ναός του Αγίου Αθανασίου ήταν ένας από τους ένδεκα ενοριακούς ναούς της πόλεως. Στη δεκαετία του 1930 και στη δεκαετία του 1970 έγιναν στο ναό και στον περιβάλλοντα χώρο του αρκετές εργασίες. Τέλος, μεταξύ των ετών 1992 και 1995 έγιναν στο μνημείο μεγάλης εκτάσεως εργασίες με σκοπό τη συντήρηση και αποκατάστασή του.

Ο ναός με τα εξαρτήματα του, τον πυλώνα - κωδωνοστάσιο, τον μανδρότοιχο και δύο καταστήματα, είναι χτισμένος σε γήπεδο διαστάσεων 19 x 21 μ. που ορίζεται στα ανατολικά από το δρόμο, ενώ προς τις τρεις άλλες πλευρές συνορεύει με αστικές ιδιοκτησίες. Ο ναός ανήκει στον συνήθη στην περιοχή της Πρέβεζας τύπο των μεγάλων, δρομικών, ξυλόστεγων εκκλησιών. Πρόκειται για ένα απλό, ορθογώνιο σε κάτοψη, επίμηκες κτίσμα με διαστάσεις 16.50 x 6.30 μ. περίπου, χωρίς τη μικρή ημικυκλική κόγχη του ιερού. Εσωτερικά ο ναός χωρίζεται σε τρία τμήματα : ιερό, κυρίως ναό και γυναικωνίτη. Εξωτερικά το κτίριο παρουσιάζεται βαρύ και αδιάθρητο, με ιδιαίτερα χαμηλές αναλογίες και απλή μορφή. Ο απλός πρισματικός του όγκος καλύπτεται με δίριχτη στέγη με ισχυρά αποτετμημένο το ανατολικό της αέτωμα. Τα μορφολογικά στοιχεία των όψεών του ανήκουν στην τοπική παράδοση της Ηπείρου. Στο εσωτερικό του ναού υπάρχουν στοιχεία, όπως η οροφή, το τέμπλο (έργο πιθανόν του 1830), και τα νεώτερα (του μεσοπολέμου) στασίδια, των οποίων οι μορφές έχουν σαφείς επιρροές από τα γειτονικά Επτάνησα. Ο κυρίως ναός και το ιερό είναι κατάγραφος με καλής τέχνης τοιχογραφίες που χρονολογούνται με επιγραφή στα 1780. Το δυτικό τμήμα του ναού, σε μήκος 3.00 περίπου μ., καταλαμβάνεται από το διόροφο γυναικωνίτη.

Το κωδωνοστάσιο του ναού, κτίσμα πιθανότατα των μέσων του 19ου αιώνα, ανήκει στον τύπο των διάτρητων τοιχωμάτων. Τα μορφολογικά του στοιχεία είναι σαφώς Επτανησιακά.

Ευτέρπη Μαρκή

Τά χριστιανικά κοιμητήρια στην Ελλάδα

Η αναγνώριση τών πρωτοχριστιανικών τάφων στην Ελλάδα είναι ιδιαίτερα προβληματική για τήν έρευνα, δεδομένου ότι οί πρώτοι χριστιανοί χρησιμοποίησαν κοινά μέ τούς έθνικούς νεκροταφεία καί τύπους τάφων ανάλογους τών εθνικών. Τά μόνα χαρακτηριστικά γνωρίσματα τών χριστιανικών τάφων κατά τήν περίοδο διάδοσης τής νέας θρησκείας, είναι ή άποφυγή τής καύσης τών νεκρών καί ή μέριμνα για τήν τήρηση τού προσανατολισμού, στοιχεία πού ελάχιστα βοηθούν στην αναγνώρισή τους. Κατά τήν πρώτη αυτή φάση τής διάδοσης τού χριστιανισμού ένδέχεται νά υιοθετήθηκαν κατά μίμηση τού Χριστού κάποια ιουδαϊκά ταφικά έθιμα, όπως ή χρήση όθονίων καί μύρων.

Μέ τή βαθμιαία επικράτηση τής νέας θρησκείας αναπτύχθηκαν μέσα στά έθνικά νεκροταφεία κάποιοι χριστιανικοί πυρήνες συνδεμένοι μέ τάφους διακεκριμένων μελών τής κοινότητας, κοντά στους όποιους συγκεντρώνονταν οί χριστιανοί, για νά τελέσουν τίς αγάπες. Η άποψη αυτή επιβεβαιώνεται από τό διάταγμα τού Βαλεριανού (253-259), πού άπαγόρευσε στους χριστιανούς *εις τά λεγόμενα κοιμητήρια εισίέναι*.

Οί διωγμοί συνετέλεσαν στην άνθιση τής λατρείας τών μαρτύρων, οί όποιοι μέ τούς ήρωικούς ύπέρ τής πίστεως άθλους τους διαδέχθηκαν στή συνείδηση τών πιστών τούς οικιστές ήρωες τής αρχαιότητας καί προκάλεσαν τήν κατασκευή παρεκκλησιών ή ειδικά διαμορφωμένων χώρων έπάνω από τούς τάφους τους, πού χρησίμευαν ως τόποι συγκέντρωσης τών πιστών για τήν άπονομή τής νεκρικής λατρείας.

Τά πρώτα χριστιανικά κοιμητήρια στην Ελλάδα ιδρύθηκαν εκτός τών τειχών, γύρω από τούς τόπους άθλήσεως ή ένταφιασμού τών τοπικών μαρτύρων, τά λείψανα τών όποιών άλλοτε καθαγιάζουν τά προϋπάρχοντα έθνικά νεκροταφεία καί άλλοτε μεταφέρονται κι εγκαθίστανται σέ χώρο καθαρμένο από εθνικές ταφές. Μέ τούς χώρους μαρτυρίου ή ένταφιασμού τών μαρτύρων συνδέεται από τήν εποχή τού Μ. Κωνσταντίνου ή άνέγερση τών μαρτυρίων, πού ήταν μικρά ταφικά ή άναμνηστικά εϋκτήρια κατά μίμηση τών ρωμαϊκών μασωλείων, άλλοτε αυτόνομα (Εξάγωνο Κάτω Μηλιάς, Πεντάκογχο Καλλιθέας στή Θεσσαλονίκη, Μαρτύριο Μυτιλήνης, Τετράκογχο Μεσσαράς) κι άλλοτε προσκολλημένα ή ένσωματωμένα στις κοιμητριακές βασιλικές (Σταυρικό Μαρτύριο όδου 3ης Σεπτεμβρίου στή Θεσσαλονίκη, Τρίκογχο βασιλικής Κρανείου, Εϋκτήριο Κοδράτου καί τών σύν αυτό στην Κόρινθο καί ύπόγειο μαρτύριο Λεωνίδα στην Αθήνα).

Στό τέλος τού 4ου αιώνα, ή ανάγκη άπόδοσης τιμής πρós τούς μάρτυρες, ή έπιθυμία τών πιστών για προνομιακό ένταφιασμό κοντά στους τάφους τών τελευταίων καί ή επικράτηση τής τέλεσης τής Θείας Εϋχαριστίας πρós τιμήν τών νεκρών, όδήγησε στην ίδρυση κοιμητριακών εκτός τών τειχών βασιλικών, γύρω από τίς όποιες αναπτύχθηκαν τά χριστιανικά κοιμητήρια. Μέχρι σήμερα έχει άνασκαφεί στην Ελλάδα

Ένας μεγάλος αριθμός κοιμητηριακών βασιλικών,ό αριθμός των οποίων υπερβαίνει τη μία στά μεγάλα αστικά κέντρα (Φίλιπποι,Θεσσαλονίκη,Κόρινθο,Αθήνα),ενώ από μία έχει αποκαλυφθεί στη Διοκλητιανούπολη,τό Δίον,τήν Τορώνη,τίς Φθιώτιδες Θήβες,τή Δημητριάδα,τήν Κνωσσό,τά Άβδηρα.Η κατασκευή των κοιμητηριακών βασιλικών παύει στο τέλος του 6ου αιώνα,όταν λόγω των νέων ιστορικών συνθηκών οι νεκροί εισέρχονται μέσα στις πόλεις.

Γύρω από τίς κοιμητηριακές βασιλικές αναπτύχθηκαν τά χριστιανικά κοιμητήρια, ή ανάπτυξη των οποίων ξεκίνησε από κάποιους αρχικούς πυρήνες τάφων,πού κατασκευάσθηκαν σέ έπαφή μέ αυτές ή τά μαρτύρια και οι οποίοι έπεκτάθηκαν στή συνέχεια πρός όλες τίς κατευθύνσεις.

Τά κοιμητήρια του Έλλαδικού χώρου χρησιμοποιούν συνήθως δύο τύπους τάφων,τόν καταγόμενο από τό μακεδονικό καμαρωτό και τόν κιβωτιόσχημο,διαταγμένους σέ συστάδες από τέσσερις ή περισσότερους,μέ κοινούς μεσότοιχους.Οί καμαρωτοί έχουν οριζόντια ή κάθετη είσοδο,προεξέχουσες πέτρες ή κλίμακα γιά διευκόλυνση τής καθόδου, δάπεδο στρωμένο μέ πλίνθους ή χώμα πατητό,κτιστό προσκέφαλο πού τόν 6ο αιώνα καταργείται και είναι επιχρισμένοι έσωτερικά μέ κονίαμμα ή κοσμούνται μέ τοιχογραφίες.Εξάιρεση αποτελούν οι τάφοι κάποιων έπισήμων πού φέρουν όρθομαρμάρωση στό κάτω τμήμα και εικονογράφιση στό άνω.

Στά λαξευτά χριστιανικά κοιμητήρια του Άγίου Ονουφρίου Μεθώνης,των Στερνών Ακρωτηρίου Κρήτης και τής Μήλου οι ταφές ανήκουν στον τύπο των θηκών ή των άρκοσολίων, ενώ μεταξύ των διαδρόμων διαμορφώνεται χώρος γιά τήν τέλεση τής Εύχαριστιακής Λατρείας.

Η διακόσμηση των χριστιανικών τάφων άκολούθησε αρχικά τήν ιουδαϊκή και έθνική παράδοση επιλέγοντας θέματα συμβολικά και άλληγορικά πού σχετίζονται μέ τήν ευδαιμονία του Παραδείσου (Κήποι μέ παγώνια ή περιστέρια,κληματίδες,καλάθια μέ φρούτα).Αργότερα στράφηκε σέ θέματα πού αναφέρονται στή σωτηριολογική δράση και τή φιλανθρωπία του Χριστού (Καλός Ποιμένας),στήν έπιλογή σκηνών από τήν Παλαιά και Καινή Διαθήκη,πού δηλώνουν τή νίκη επί του θανάτου,γιά νά περάσει στή συνέχεια στό χριστόγραμμα, τό θριαμβευτή σταυρό ή τό φυλλοφόρο σταυρό.

Τά χριστιανικά κοιμητήρια έρημώθηκαν κι εγκαταλείφθηκαν τόν 7ο αιώνα λόγω τής άνασφάλειας πού προκάλεσαν οι σλαβικές έπιδρομές, όποτε οι τάφοι μεταφέρθηκαν μέσα στήν πόλη,στις αύλές και τό έσωτερικό των ναών.Αποτέλεσμα τής εισόδου των νεκρών στήν πόλη και τής στενότητας του πρός ταφήν χώρου,ύπήρξε ή καθιέρωση τής άνακομιδής και ή δημιουργία όστεοφυλακίων από τήν Εκκλησία.

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ ΜΕΝΤΖΟΣ

ΤΟ ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΠΡΟΣΚΥΝΗΜΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΤΑΦΙΚΑ ΠΡΟΣΚΥΝΗΜΑΤΑ

Το προσκύνημα του Αγίου Δημητρίου στον ομώνυμο ναό της Θεσσαλονίκης γνώρισε πολλές μορφές στη διάρκεια της μακράς ιστορίας του. Το αρχικό προσκύνημα, ὁ μικρὸς οἰκίσκος (PG 116, 1200C), η *domus humilissima* (PG 116, 1172A) ήταν πιθανώς μια απλή υπόστεγη κατασκευή παλαοχριστιανικού "πρώου", το οποίο κατεδαφίστηκε για να χτιστεί η Βασιλική του Λεοντίου η ταφή, είτε διατηρήθηκε ενμέρει στο Ι. Βήμα, όπως πιστεύουν οι Σωτηρίου (*Η Βασιλική*, 63 κε), ή είχε ήδη, όπως πιστεύω, εξαφανιστεί μετά το μαρτύριο: "Οὐδενὶ δὲ μετὰ ταῦτα (ἐνν. το μαρτύριο) φροντὶς ἐγένετο μετενεγκεῖν τὸ σῶμα τοῦ ἁγίου..." (PG 116, 1181, B), ὥστε ο ναός κτίστηκε χωρίς να ληφθεῖ υπόψη η θέση του: "καὶ τὸν μικρὸν οἰκίσκον...καταστρέψας αὐτὸς εἰς ναὸν αὐτῷ. (τῷ ἁγίῳ) ἐξ αὐτῶν ἐδείματο καὶ κρηπίδων". Φαίνεται ὅτι η απουσία ενός κέντρου για το προσκύνημα ήταν αισθητή· γι'αυτό στον 6ο ἴσως αἰώνα κατασκευάστηκε τὸ "ἐξαγωνικὸ κιβώριο", ἕνα αναμνηστικὸ μαρτύριο· ἐνῶ ὅμως δεν σχετιζόταν με λείψανο, ἴδη ἀπὸ τὸν 7ο αἰώνα ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἰωάννης υπαινίσσεται τὴν ὑπαρξὴ λειψάνου κάτω ἀπὸ τὸ κιβώριο καὶ ἐπομένως υποβάλλει τὸν ταφικὸ χαρακτῆρα τοῦ ἐπιπέδου. Κατὰ τὴ μορφή τὸ προσκύνημα εἶχε ουσιαστικὰ παλαοχριστιανικὸ χαρακτῆρα, ἀφοῦ δεν ὑπῆρχε ὀπτική ἢ ἀπτική ἐπαφή με τὸ λείψανο, παρὰ μόνον η ἐγγύτητα πρὸς τὴν ταφή.

Μετὰ τὴν εἰκονομαχία τὸ κιβώριο συνδέεται με ταφικὸ προσκύνημα: *...ubi pretiosum corpus eius (s. Demetrii) conditum redolet*, (Αναστάσιος Βιβλιοθηκᾶριος, c.875). Τότε μέσα στο κιβώριο τοποθετεῖται μια ἀσημένια λειψανοθήκη, η "λάρναξ": *Μυρίζει σου ἡ λάρναξ μύρον ἐὼδδέστατον...* σύμφωνα με τὸν υμνογράφο Νικόλαο, (τέλη τοῦ 8ου-9ου αἰ.). Τὸ λείψανο ἐδῶ εἶναι τὸ αἶμα ἢ λυθρον" τοῦ ἁγίου.

Ἡ ἀνάβλυση τοῦ μύρου, στὶς ἀρχές τοῦ 11ου αἰώνα, ἐπιβάλλει στο προσκύνημα περαιτέρω ἀλλαγές, πού τὸ πλησιάζουν περισσότερο πρὸς τὰ ταφικὰ μνημεῖα. Τὸ κιβώριο εἶναι πλέον ἀνοιχτὸ baldachin, καὶ η λάρναξ τοποθετεῖται μέσα σε μαρμαρινὴ σαρκοφάγο, τὴ "σορό", πού βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸ baldachin. Για τὸ προσκύνημα τοῦ 12ου αἰώνα πληροφοροῦμαστε ἀπὸ τὸν μοναχὸ Νικάσιο καὶ τὸν ἀρχιεπίσκοπο Θεσσαλονίκης Νικήτα. Ἡ εἰκόνα τοῦ ταφικοῦ μνημείου συμπληρώνεται στο 2ο μισὸ τοῦ 13ου αἰ., ὅπως φαίνεται στο κείμενο τοῦ Ἰωάννη Σταυράκιου: Τότε δημιουργεῖται η πίστις ὅτι τὸ σωματικὸ λείψανο τοῦ ἁγίου, πού βεβαίως δεν σωζόταν, βρισκόταν σε ὑπόγεια σαρκοφάγο ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίγεια. Τὸ σχῆμα συμπληρωνόταν ἀπὸ θυρίδα προσιτότητας στο πλάγι τῆς σαρκοφάγου, ὅπου ἐκαίγε μια κανδήλα, σύμφωνα με τὴν ἀπεικόνιση σε medaillonφυλλαχτᾶ τοῦ 14ου αἰώνα.

ANNA ΜΠΑΛΛΙΑΝ

ΤΟΠΙΚΑ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ ΑΡΓΥΡΟΧΟΙΑΣ:
ΜΕΛΕΝΙΚΟ ΚΑΙ ΝΙΚΟΛΙΤΖΑ 16ος-17ος ΑΙΩΝΑΣ

Η απόδοση έργων αργυροχοίας σε τοπικά εργαστήρια είναι εξαιρετικά δυσχερής όταν δεν υπάρχουν επιγραφές που να τεκμηριώνουν την κατασκευή ή έστω την προέλευση των αντικειμένων. Για τους πρώτους ιδιαίτερα αιώνες της Τουρκοκρατίας οι δυσκολίες είναι ιδιαίτερα έντονες διότι τα διασωθέντα αντικείμενα είναι σχετικά λιγοστά και το ύφος που χαρακτηρίζει μία μεγάλη ομάδα από αυτά πηγάζει από την τέχνη της πρωτεύουσας της οθωμανικής αυτοκρατορίας, ένα γενικότερο φαινόμενο που προσιδιάζει στην τέχνη των μεγάλων συγκεντρωτικών και πολυσυλλεκτικών αυτοκρατοριών.

Ο συνδυασμός της παράδοσης, όπως μεταφέρεται από την τοπική ιστοριογραφία, με την επιγραφική τεκμηρίωση οδηγεί στον εντοπισμό δύο αργυροχοικών κέντρων, του Μελένικου και της Νικολίτζας, και ουσιαστικά επαληθεύει την παράδοση.

Για το Μελένικο οι γραπτές πηγές που αφορούν το καταστατικό του κοινού του 1813 αναφέρουν την ύπαρξη συντεχνίας χρυσοχόων, τα έργα όμως τα οποία μπορούν να αποδοθούν στους τεχνίτες της πόλης είναι αρκετά παλαιότερα και φτάνουν μέχρι και το 16ο αιώνα. Συγκεκριμένα ένα κανάτι από μία γνωστή ομάδα κανατιών με χαρακτηριστικά οθωμανική διακόσμηση φέρει επιγραφές που δηλώνουν ότι ανήκε στην Μητρόπολη Μελένικου. Η απόδοση του κανατιού στο Μελένικο έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον μιά και έως τώρα η διεθνής βιβλιογραφία έχει τη τάση να αποδίδει τα έργα αυτά σε εργαστήρια περιοχών της πρώην Γιουγκοσλαβίας.

Για τη Νικολίτζα, το ορεινό χωριό του Γράμμου στην ευρύτερη περιοχή της Μοσχοπόλεως, οι πηγές μας αφορούν κυρίως την ιστορία της ερήμωσης της περιοχής από τις Τουρκαλβανικές επιθέσεις του 1770. Οι κάτοικοι μετοικούν σε βορειότερες περιοχές της βαλκανικής χερσονήσου όπου μεταφέρουν και την επιτήδευση τους στην αργυροχοία. Έτσι το παλλάδιο της Μονής Βατοπεδίου, η εικόνα της Βηματάρισσας με αργυρή επένδυση που φέρει την χρονολογία 1690 και την υπογραφή ενός χρυσοχού από τη Νικολίτζα, αποτελεί πρώιμο τεκμήριο μιάς αργυροχοικής παραγωγής που έως τώρα ήταν γνωστή μόνο από τη παράδοση.

ΕΥΓΕΝΙΑ ΜΠΕΝΤΕΡΜΑΧΕΡ-ΓΕΡΟΥΣΗ

ΡΩΜΑΙΚΟ ΚΑΙ ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΣΣΑ ΘΗΡΑΣ.
ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΟΝ ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟ ΤΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΕΥΣΙΝΑΣ

Στα νότια του Μέσα Βουνού, όπου βρίσκεται σήμερα ο παραθεριστικός οικισμός της Περίσσης, οι σωστικές ανασκαφές της 2ης Εφορείας Βυζ/νών Αρχ/των φέρνουν στο φως τα τελευταία χρόνια έναν εκτεταμένο οικισμό της ύστερης αρχαιότητας. Η ύπαρξη αρχαίων στην περιοχή ήταν γνωστή από ένα σχέδιο που δημοσιεύθηκε στην Αρχαιολογική Εφημερίδα του 1842 και το οποίο απεικονίζει αυτά που βρέθηκαν στις εργασίες θεμελίωσης του μεγάλου ναού του Τιμίου Σταυρού.

Στα όστια των αρχαίων ερειπίων που απεικονίζονται στο σχέδιο βρέθηκε το νεκροταφείο του οικισμού. Μέχρι σήμερα έχουν αποκαλυφθεί 150 λακκοειδείς τάφοι, 6 κιβωτιόσχημοι με τοιχώματα χτισμένα με αργολιθοδομή και κονίαμα, 2 "συγκροτήματα" ταφικών θαλάμων και πολλοί εγχυτρισμοί. Οι περισσότεροι λακκοειδείς τάφοι έχουν προσανατολισμό Δ-Α με ελαφριές αποκλίσεις. Το νεκροταφείο σύμφωνα με τα ευρήματα βρισκόταν σε χρήση από τον 1ο μ.Χ. αι. μέχρι τον 7ο ίσως και τον 8ο αι. Τα συνήθη κτερίσματα είναι γυάλινα σκεύη κυρίως μυροδοχεία ενώ λιγότερα είναι τα κεραμικά όπως και τα χάλκινα αντικείμενα, κυρίως σπλεγγίδες ή εξαρτήματα ενδυμασίας. Βρέθηκαν επίσης λίγα νομίσματα και χρυσά κοσμήματα. Τα πολλά σιδερένια και χάλκινα καρφιά καθώς και τα υπολείμματα ξύλου που το υγρό έδαφος διάσωσε πάνω σ'αυτά μαρτυρούν ότι χρησιμοποιούνταν ξύλινα φορεία στον ενταφιασμό. Τα

λυχνάρια που ανήκουν σε διάφορους τύπους όπως μικρασιατικά, κορινθιακά, αττικά κ.ά. βρέθηκαν σε αφθονία είτε συγκεντρωμένα σε χώρους που χρησίμευαν ως οστεοφυλάκια ή "αποθήκες", είτε πάνω ή μέσα στους τάφους. Οι λακκοειδείς τάφοι τόσο ως προς την μορφή όσο και ως προς τα κτερίσματα μοιάζουν με τους ύστερους τάφους που έχουν βρεθεί στα νεκροταφεία της Σελιάδας.

Τα δύο "συγκροτήματα" αποτελούνται από ταφικούς ορθογώνιους θαλάμους κτισμένους με αργολιθοδομή και ασβεστοκονίαμα στεγασμένους με καμαρωτή οροφή, η οποία σώζεται εν μέρει σε ορισμένους από αυτούς. Οι ταφικοί θάλαμοι έχουν προσανατολισμό N-B εκτός από έναν, που έχει διαφορετική τοιχοδομία από λαξευμένους ηφαιστειακούς λίθους και δείχνει να είναι ο παλαιότερος. Στο νοτιοανατολικό "συγκρότημα", του οποίου έχει ανασκαφεί μόνο ένα τμήμα, βρέθηκαν δύο επιγραφές "αφηρωισμών" και τρεις επιγραφές "Αγγέλων" παρόμοιες με αυτές που έχουν βρεθεί στα νεκροταφεία της Σελιάδας και σε άλλα σημεία στο νησί.

Το γεγονός ότι οι τάφοι έχουν χρησιμοποιηθεί για επανειλημμένες ταφές προϋποθέτει την ύπαρξη ενός μεγάλου οικισμού. Ο Γεωγράφος Πτολεμαίος τον 2ο μ. Χ. αι. ανέφερε ως πόλεις της Θήρας μόνο τα επίνεια Οία και Ελευσίνα. Η Οία έχει ταυτιστεί επιγραφικά και ανασκαφικά με τον οικισμό στο σημερινό Καμάρι ενώ η Ελευσίνα έχει τοποθετηθεί από παλαιότερους ερευνητές στην περιοχή του "Εξωμύτη". Η αποκάλυψη του οργανωμένου αυτού νεκροταφείου σε συνδυασμό με τα υπόλοιπα ευρήματα στην Περίσσα συμβάλλει στον προσδιορισμό της θέσης της αρχαίας Ελευσίνας στην Περίσσα.

- Χαράλαμπος Μπούρας

- ΤΑΦΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΣΤΗΝ ΜΕΣΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΎΣΤΕΡΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Ἡ κληρονομημένη ἀπὸ τὴν ὕστερη ἀρχαιότητα λατρεία τῶν λειψάνων καὶ ἡ γενικὴ πίστις στὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς καὶ στὴν ἀνάσταση τῶν νεκρῶν ὁδήγησε κατὰ τὴν μέση καὶ τὴν ὕστερη βυζαντινὴ περίοδο στὸν συσχετισμὸ τῆς ταφῆς μὲ τοὺς χώρους λατρείας. Κατὰ παράβαση τῶν διατάξεων τοῦ κράτους (Θεοδοσιανὸς Κώδιξ) καὶ τῆς ἐκκλησίας, διάφορα διακεκριμένα πρόσωπα (μέλη τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογενείας, ἀξιωματοῦχοι, ἀλλὰ καὶ κτήτορες ναῶν καὶ μονῶν) θάβονται σὲ ἐκκλησίες. Ἡ ἀρχαία παράδοση ἀνεγέρσεως μαυσωλείων ἔχει ἀτονήσει ἀπὸ τὸν 7ο αἰῶνα καὶ τώρα διακρίνεται ἡ τάση καταθέσεως νεκρῶν κοντὰ σὲ θέσεις μὲ λείψανα μαρτύρων ἢ ὁσίων καὶ σὲ χώρους ὅπου γίνονται ἔσασαι ἀκολουθίες καὶ δεήσεις, δηλαδὴ σὲ ἐκκλησίες.

Μπορεῖ κανεὶς νὰ διακρίνει ἔτσι διάφορες περιπτώσεις ταφῶν:

- α. Σὲ νάρθηκες ἢ ἐξωνάρθηκες ἐκκλησιῶν.
- β. Σὲ στοές, προστώα, πυλώνες ἐκκλησιῶν.
- γ. Σὲ παρεκκλήσια προσχεδιασμένα καὶ ἐνταγμένα στὴν γενικὴ διάταξη ἐνὸς ναοῦ.
- δ. Σὲ παρεκκλήσια προσκολλημένα σὲ καθολικὰ ἢ ἄλλους ναοὺς.
- ε. Σὲ κρύπτες κάτω ἀπὸ καθολικὰ ἢ ἄλλα.
- στ. Σὲ μεμονωμένα ταφικοῦ χαρακτῆρος ναῦδρια ἐκτὸς τοῦ περιβάλλου μονῶν.
- ζ. Ἐντὸς τοῦ ἰδίου τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ
- η. Μέσα σὲ ἐρειπωμένες καὶ ἐγκαταλειμένες ἐκκλησίες.

Τὰ ἰδιωτικὰ παρεκκλήσια δὲν εἶναι πάντοτε ταφικὰ ἢ νεκρικοῦ χαρακτῆρος. Εἶναι δυνατόν νὰ κτίστηκαν γιὰ νὰ ἐξασφαλίζουν ἰδιωτικότητα λατρείας ἢ τὴν ἀνάμνηση γεγονότος. Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τῶν τοιχογραφιῶν τους εἶναι καθοριστικῆς σημασίας στὴν διάκριση τῶν περιπτώσεων αὐτῶν.

Ἐπίσης οἱ διώροφες ἐκκλησίες δὲν ἔχουν πάντοτε στὸν ὑπόγειο (ἢ ἰσόγειο) χῶρο ταφικὲς λειτουργίες. Συνήθως προέκυπταν ἀπὸ κατασκευαστικὲς ἀνάγκες καὶ εἶχαν διάφορες χρήσεις.

Στὰ προσκολλημένα σὲ καθολικὰ ἢ ἄλλους ναοὺς παρεκκλήσια ταφικοῦ χαρακτῆρος ὑπάρχει μεγάλη ποικιλία τύπων καὶ μεγεθῶν. Τὸ εὐκτῆριον χωρὶς κόγχη ἱεροῦ δὲν συνηθίζεται παρὰ τὸ ὅτι θὰ ἀνταποκρινόταν περισσότερο στίς νεκρικές ἀδυστηρῶς λειτουργίες.

Εἶναι φανερό ὅτι ἡ σημασία τῶν ταφικῶν παρεκκλησιῶν καὶ λοιπῶν νεκρικῶν διατάξεων αὐξάνεται κατὰ τὴν ὕστερη βυζαντινὴ περίοδο, ἀναλόγως πρὸς τὴν σημασία ποὺ παίρνει ἡ οἰκογένεια καὶ πρὸς τὴν πρόθεση προβολῆς τῆς στὴν κοινωνία τῆς ἐποχῆς.

Στά τυπικά που έχουν συντάξει οι κτήτορες μονῶν είναι ἐμφανής ἡ τάση αὐτὴ όταν ὁρίζεται ὁ τόπος καὶ ὁ τρόπος ταφῆς καὶ κυρίως τὰ παρεπόμενα (μνημόσυνα, ἀφή κανδηλιῶν κ.τ.λ.).

Ἐνδιαφέρον ἀπὸ πλευρᾶς τέχνης ἔχουν τὰ ταφικά μνημεῖα στὴν μικρὴ κλίμακα καὶ σὲ ὄλους τοὺς ὡς ἄνω χώρους: Καλυπτόμενα μὲ ἀπλές πλάκες, σαρκοφάγοι, ψευδοσαρκοφάγοι, κιβώρια, διαμορφώσεις ἀρκοσολίων μὲ ἀνάγλυφα, ζωγραφικὸς διάκοσμος ἀρκοσολίων κ.τ.λ.

Τὰ ὀστεοφυλάκεια φαίνεται ὅτι σχετίζονται σχεδὸν πάντοτε μὲ μοναστήρια.

ΠΑΥΛΟΣ Μ. ΜΥΛΩΝΑΣ

ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΩΣ ΤΟΥ ΠΑΛΑΙΟΤΕΡΟΥ ΝΑΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΣΥΝΝΑΔΩΝ ΣΤΗΝ ΜΕΓΙΣΤΗ ΛΑΥΡΑ

Στήν ανατολική περιοχή τής αύλης τής Μεγίστης Λαύρας, ανατολικῶς τοῦ καθολικοῦ καί νοτίως τοῦ κτηρίου τής βιβλιοθήκης, εὑρίσκεται ὁ σημερινός ναῖσκος ὁ ἀφιερωμένος στόν Ἅγιο Μιχαήλ Συννάδων. Ὁ τελευταῖος ὑπῆρξε Ἀρχιεπίσκοπος τής πόλεως Σύνναδα τής Φρυγίας, ὑπέρμαχος τοῦ σεβασμοῦ τῶν εἰκόνων καί ἀπέθανε περί τό 820, ὡς ἐξόριστος, κατά διαταγήν τοῦ αὐτοκράτορα Λέοντα, τοῦ ὑποστηρικτῆ τής εἰκονομαχίας. Ὡς εἰκονολάτρης, λοιπόν, ὁ ἅγιος εἶχε τήν θέση του μέσα σ' ἓνα μοναστήρι, ὡς στήν περίπτωση πού θά μᾶς ἀπασχολήσει σ' αὐτήν τήν ἀνακοίνωση.

Ὁ σημερινός ναῖσκος δείχνει ἐντελῶς νεότευκτος, καί πράγματι, ἔχει ἀνεγερθεῖ κατά τά ἔτη 1911-1914, ὅπως μαθαίνομε ἀπό ἐντιχουισμένες ἐπιγραφές καί ἀπό κείμενα πρόσφατα, ὅπως τό Προσκυνητᾶριον τοῦ Καλλιστράτου, εἰς ἀντικατάσταση τοῦ παλαιότερου ναοῦ πού κατέπεσε κατά τόν σεισμό τοῦ 1905.

Ὁ σημερινός ναῖσκος διαστάσεων 6.30X12.70 ἐχτίστηκε ἐπάνω στά θεμέλια τοῦ παλαιότερου, εἶναι ὁμως στενότερος, ἀφίνοντας ἔτσι στά δύο πλάγια τοῦ ανατολικοῦ τμήματος τά ἕχνη τῶν παλαιότερων τοίχων.

Τά στοιχεῖα πού διαθέτομε εἶναι τά ἑξῆς:

- α.- Ἡ ἀποτύπωση τῶν ὑπαρχόντων θεμελίων καί δύο κίωνων πού κεῖνται πλησίον τους.
- β.- Ἡ ὀριζοντιογραφία-τοπογραφικό τής Μονῆς, σχέδιο τής Συλλογῆς SEVASTIANOY τοῦ ἔτους 1859-1860.
- γ.- Ἰδατογραφία τοῦ ἀρχιτέκτονα ΕΦΥΜΩΝ ἀπό τόν χάρτη τοῦ DAVYDOY πού δείχνει τήν κατάσταση τής μονῆς καί τοῦ ναῖσκου κατά τό 1835, καί βρίσκεται στήν βιβλιοθήκη τής Τραπεζῆς τής Ἑλλάδος.
- δ.- Φωτογραφία ἀπό τήν Συλλογή τής Μονῆς Ἁγίου Παντελεήμονος, τῶν ἐτῶν 1869-1870, πού βρίσκεται στόν προθάλαμο τοῦ Συνοδικοῦ τής Μονῆς.
- ε.- Φωτογραφία τοῦ KONDAKOV, τοῦ ἔτους 1898, δημοσιευμένη στό βιβλίο του *Pamjatniki christianskago iskusstva na Afone*. Ἁγ. Πετρούπολις, 1902, σ.24.
- στ.- Σύντομη περιγραφή τοῦ ἔτους 1744, στόν BARSKIJ, τομ. Γ', σ.16.
- ζ.- Στό Προσκυνητᾶριο τοῦ Μακαρίου Κυδωνέως, τοῦ 1772, σελ. 26-27.
- η.- Στό Προσκυνητᾶριο τῶν Σάββα καί Κυρίλλου, τοῦ 1780, σελ.32.
- θ.- Στό βιβλίο τοῦ KONDAKOV, σ. 23-24.
- ι.- Στόν ΣΜΥΡΝΑΚΗ, σελ. 390.
- ια.- Στοιχεῖα ἀπό ἐπιγραφές, ἀρ. 381 - 386 στό *Recueil*, ἑτ. τῶν MILLET-PARGOIRE-PETIT, 1904.

Ἀπό τίς δημοσιευμένες ἐπιγραφές τοῦ MILLET μαθαίνομε ὅτι ὁ ναός ἀνηγέρθη τό 1643, ἀπό τόν Ὄσποδάρο Οὐγγροβλαχίας Ἰωάννη Ματθαῖο Βοεβόδα καί ἱστορήθηκε τό 1653 μέ δωρεά

του ίδιου. Ὁ ναός υπέστη ἀνακαίνιση κατὰ μὲν τὸν ΣΜΥΡΝΑΚΗ τὸ 1782, κατὰ δὲ τὸν MILLET (381), τὸ 1742 ἀπὸ τὸν Σμυρναῖον Χ.Δ., πού ὁ MILLET πιθανολογεῖ ὡς Χατζη-Δημητρίου.

Ὁ BARSKIJ μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ἦταν χτισμένοι με πέτρα καί ὅτι διέθετε νάρθηκα καί τροῦλλο.

Στὴν τὴν ὕδατογραφεῖα τοῦ 1835, παρατηροῦμε ὅτι ὁ ναός ἦταν μάλλον τετράγωνος με μία μόνον ἡμικυκλικὴ ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ με διακοσμητικὰ τυφλά ἀψιδώματα καί τροῦλλο ὀκτάπλευρο, με κιονίσκους πού τονίζουν τίς κατακόρυφες ἀκμές του, καί με ὀριζόντιο γεῖσο. Ἡ ἴδια εἰκόνα μᾶς πληροφορεῖ ὅτι δὲν ἀναδεικνύεται ἀπὸ τὴν τετράριχτη στέγη ὁ κύβος ὅπου στηρίζεται ὁ τροῦλλος. Τὴν ἴδια πληροφορία μᾶς παρέχει ἡ φωτογραφία τῆς Συλλογῆς τοῦ Ἀγ. Παντελεήμονος, ἡ ὁποία μάλιστα, μαρτυρεῖ μιά ἀρκετὰ ἀκατάστατη τοποθέτηση τῶν σχιστοπλακῶν. Ἀφ' ἑτέρου ἡ τρίτη εἰκόνα, ἡ τοῦ KONDAKOV, μᾶς πληροφορεῖ ὅτι μετὰ τὸ 1835 (χρονολογία τοῦ σχεδίου EFIMOV) καί πρὶν ἀπὸ τὸ 1898 (χρονολογία τῆς φωτογραφίας) προστέθηκε ἕνας χαμηλὸς σοβατιστὸς ἐξωνάρθηκας. Ὁ τελευταῖος ἴσως ἐχρησιμοποίησε ἕνα τμήμα χαμηλοῦ τοίχου πού εἰκονίζεται ἀπὸ τὸν EFIMOV, κατὰ πρόέκταση τῆς βόρειας παρεῖας τοῦ ναοῦ.

Καθ' ὅσον ἀφορᾶ εἰς τὴν ἐσωτερικὴ ὀργάνωση τῆς κατόψεως, γνωρίζομε ἤδη ἀπὸ τὸν BARSKIJ ὅτι ὁ ναός εἶχε νάρθηκα. Δυνατὸν λοιπὸν νά ἀναχθεῖ εἰς τοὺς ὀρθογωνικοὺς δίσκους, με ἑνιαία τετρακλινῆ στέγη. Ἐξετάζονται, ὡς ἐκ τούτου περιπτώσεις με τοῖχο διαχωριστικὸ, με ἀνοίγματα, μεταξύ τῶν δύο χώρων ἢ με δύο κίονες μεταξύ τοῦ νάρθηκα καί τοῦ κυρίως ναοῦ, ὡς εἶδος τριβήλου, ὥστε νά ἀξιοποιηθεῖ καί ἡ ὑπαρξη τῶν δύο κίωνων πού κεῖνται δίπλα στὴν νοτιο-ανατολικὴ περιοχὴ τοῦ ναοῦ. Ἐπίσης προτείνεται καί ἡ διάταξη με ἢ χωρὶς ἀβαθεῖς ψευδο-χοροὺς, ἐντεταγμένους στό πάχος τῶν δύο κατὰ μῆκος τοίχων. Οἱ ὡς ἄνω τύποι ἔχουν ἤδη παρουσιασθεῖ στό Δεύτερο Συμπόσιο, τοῦ ἔτους 1982, ὡς τύποι Ε.13, Ε.15, ΣΤ.17, Θ.23, Θ.25 ἢ Θ.26, με μόνη διαφορά ὅτι στὴν περίπτωση τοῦ ἐξεταζόμενου ναοῦ προβλέπεται πλήρης ὀκτάπλευρος τροῦλλος, ἀντὶ τῶν τυφλῶν ἡμισφαιρίων πού προεβλέποντο στοὺς τότε ὑπὸ ἐξέταση ναοὺς.

ANNA Γ; ΝΙΚΑ

ΠΡΩΤΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΕ ΕΝΑ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΤΗΣ
ΥΣΤΕΡΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗΝ ΠΑΣΤΙΔΑ ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ.

Το νεκροταφείο εντοπίστηκε το 1993 κατά την διάνοιξη δημόσιου δρόμου στο ΒΑ τμήμα του νησιού, στη θέση Άγιος Γεώργιος ΝΔ του οικισμού της Παστίδας. Πραγματοποιήθηκε σωστική ανασκαφή από την Εφορεία μας σε έκταση 40 μ. πάνω στον αγροτικό δρόμο, η οποία αποκάλυψε 34 κεραμοσκεπείς τάφους και 11 εγχυτρισμούς σε αμφορείς. Πρόκειται για συστηματικά οργανωμένο νεκροταφείο με συστάδες τάφων σε πυκνή διάταξη χωρίς ενιαίο προσανατολισμό. Δεν παρουσιάζουν όλοι οι τάφοι ομοιόμορφη κάτοψη, ενώ αρκετοί διαφοροποιούνται μεταξύ τους, ως προς τον τρόπο έκθεσης του νεκρού. Οι τάφοι αυτοί, αν και αποτελούν την πιο απλουστευμένη μορφολογικά ταφική κατασκευή μακρόχρονης παράδοσης (συγκλίνουσες κεραμίδες αντιθετικά τοποθετημένες) εντούτοις αρκετοί βρέθηκαν πλούσια κτερισμένοι, γεγονός σπάνιο για τα μέχρι στιγμής ανασκαφικά δεδομένα ανάλογων θέσεων στο νησί της Ρόδου. Χρυσά ελασμάτινα κοσμήματα, ενώτια, δακτυλίδια, περιάπτα, με συμβολικό-θρησκευτικό περιεχόμενο πλουτίζουν τις γνώσεις μας γύρω από τα αντικείμενα μικροτεχνίας στους χώρους λατρείας την εποχή της μετάβασης. Η απουσία χραπτών πηγών σχετικά με το ιστορικό χίχνεσθαι κατά την περίοδο αυτήν καθώς και η περιορισμένη ανασκαφική έρευνα του χώρου, δεν συμβάλλουν ώστε να σκιαγραφηθεί επαρκώς το πρόσωπο του οικισμού.

Παράλληλα, η μελλοντική ανθρωπολογική μελέτη του υλικού το οποίο ερευνάται, θα μπορούσε να μας διαφωτίσει τόσο για την ανθρωπολογική σύνθεση του πληθυσμού που είναι θαμμένος εκεί, όσο και για τις συνθήκες κάτω από τις οποίες διαμορφώθηκε το συγκεκριμένο νεκροταφείο.

Η χρονική περίοδος λειτουργίας του, κυμαίνεται από τους ύστερους Ρωμαϊκούς χρόνους μέχρι και την Πρώιμη Χριστιανική περίοδο.

Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΣΤΗΝ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΠΟΛΗ ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ

Η εκκλησία του Αγίου Νικολάου αποτελείται από δύο, διαφορετικών διαστάσεων, κλίτη καμαροσκέπαστα, με ελαφρά οξυκόρυφους θόλους και κόγχες στο ιερό. Η ενδιάμεση επικοινωνία τους γινόταν με δύο τόξα και μία πόρτα. ΒΔ της υπάρχει, στεγασμένη με γοτθικό σταυροθόλιο, είσοδος από την οδό Ανδρονίκου, ενώ Δ σώζονται ένας άλλος μικρός καμαροσκέπαστος χώρος και τμήμα μιναρέ. Η εκκλησία κατά την Τουρκοκρατία (1512-1911) μετατράπηκε σε μουσουλμανικό τέμενος το Αμπντούντ Τζελιλ. Κατά τον II Παγκόσμιο Πόλεμο έπεσε βόμβα στο κέντρο του καθολικού, που ανοίξε μία τεράστια τρύπα στην οροφή και κατέστρεψε τα δύο ενδιάμεσα τόξα και τμήματα των θόλων.

Η εκκλησία είναι καθολικό μοναστηριού στην συνοικία του Αγίου Φανουρίου, από το οποίο διασώζονται επίσης αυλές προς Β, Α και Ν του καθολικού, κελλιά στην Α και Ν πλευρά της Α αυλής, δύο είσοδοι από την οδό Ομήρου και κήπος, όπου σήμερα λειτουργεί το υπαίθριο θέατρο παραδοσιακών χορών της κ. Δημόγλου και που επικοινωνούσε με το μοναστήρι μέσω των Α κελλιών.

Το καθολικό έχει τέσσερις οικοδομικές φάσεις εκ των οποίων οι τρεις ανήκουν στην περίοδο της Ιπποκρατίας (1310-1522). Στην πρώτη ανήκει το καμαροσκέπαστο Β κλίτος, όπως φαίνεται από τον τρόπο σύνδεσης της λιθοδομής με τα άλλα μέρη του καθολικού. Στην δεύτερη ανήκει το νότιο κλίτος καθώς και τα τόξα επικοινωνίας με το Β κλίτος. Στην τρίτη ανήκουν, η ΒΔ είσοδος με το γοτθικό σταυροθόλιο, καθώς και τα υπολοιμάτα της ανοικτής στοάς στην Ν πλευρά του καθολικού, της οποίας σώζονται στοιχεία πάνω στην Ν όψη από ημικυκλικά φουρούσια με ανάγλυφο φυτικό διάκοσμο και τα ίχνη των μετώπων από ελαφρά οξυκόρυφα τόξα των δύο σταυροθολίων, που εφάπτοντο με αυτήν. Πρόσφατα αποκαλύφθηκε η κάτοψη της, ενώ σε πρόχειρο μαντρότοιχο ήταν κτισμένα πλήθος από αρχιτεκτονικά μέλη, καθώς επίσης και σκόρπια στα μπάζα της Ν αυλής, που προέρχονται από την σταυροθολιακή στοά και που μας δίνουν την δυνατότητα της πλήρους αποκαταστάσεώς της. Η φάση αυτή ανήκει στην τελευταία περίοδο της Ιπποκρατίας (1450-1522) σύμφωνα με τα μορφολογικά ροδίτικα χαρακτηριστικά που συναντούμε στην Ρόδο. Στην τέταρτη φάση ανήκει ο μιναρές, ΝΔ του καθολικού και το μιχράμπ, που ευρίσκετο στην ΝΔ γωνία του Ν κλίτους και είναι προφανώς της περιόδου της Τουρκοκρατίας (1522-1911).

Η καλύτερη υπόθεση, ως εκ τούτου, του Αναστασίου Ορλάνδου (ΑΒΜΕ, τόμος Στ', σ. 68), ότι επρόκειτο γιά τμήμα τρίκλιτης βασιλικής, αποδεικνύεται ότι δεν ευσταθεί.

Όταν όμως, πριν 10 περίπου χρόνια, αποκαλύφθηκαν τμήματα τοιχογραφιών του βίου του Αγίου Νικολάου, πίσω από το μιχράμπ, αποφασίσθηκε η καθαίρεσή του και η αποκάλυψη των τοιχογραφιών. Έτσι μετονομάστηκε η εκκλησία σε Άγιο Νικόλαο από Άγιο Βερνάρδο, που είχε καθιερωθεί τα τελευταία χρόνια, σύμφωνα με υπόθεση του Albert Gabriel (*La cite de Rhodes, tome II. Architecture civile et religieuse, Paris 1923, s. 208-209*). Στην συνέχεια διενεργήθηκε ανασκαφική

έρευνα του δαπέδου στο εσωτερικό του καθολικού και αποκαλύφθηκαν αρκετές ταφές. Οι δύο εξ' αυτών είναι τάφοι κτιστοί, πιό περιποιημένοι, διάφοροι και βρίσκονται σε επαφή ο ένας με τον Ν τοίχο και ο άλλος με τον ενδιάμεσο πεσσό του Ν. κλίτους.

Πρόσφατα όμως ήρθαν στο φως νεότερα στοιχεία, με την δημοσίευση από τον Ζαχαρία Τσιρπανλή, "Ανέκδοτα έγγραφα γιά την Ρόδο και τις Νότιες Σποράδες από το Αρχείο των Ιωαννιτών Ιπποτών 1421-1453", Ρόδος 1995, με το έγγραφο Νο 20, σελ. 248-249. Οι πληροφορίες που μας παρέχονται γιά πρώτη φορά σχετικά με την ιστορία της εκκλησίας του Αγίου Αυγουστίνου της πόλης της Ρόδου είναι οι εξής:

- Ο «μεγαλοπρεπής» Δραγονίνος Κλαβέλλης πολύ πριν το 1428, που συντάχθηκε το εν λόγω έγγραφο, είχε κτίσει και προκίσει ένα παρεκκλήσιο αφιερωμένο στον Άγιο Νικόλαο στην εκκλησία του Αγίου Αυγουστίνου, όπου και ενταφιάστηκε.

- Μεταξύ της γυναίκας του Αγνής Κρίσπα και του συγγενούς της Saffredo Calvo, πριν το 1428, είχε συμφωνηθεί, με συμβολαιογραφική πράξη, να δοθεί σ' αυτόν το μισό από το εν λόγω παρεκκλήσιο ως «jus patronatus». Με αυτό το έγγραφο, της 12 Μαρτίου του 1428, αναγνωρίζεται από τον Μ. Μάγιστρο Antoine Fluvian (1421-1437) αυτό το δικαίωμα του Saffredo Calvo. Αυτό έγινε, παρότι είχε πληρώσει και αγοράσει όλα τα κληρονομικά δικαιώματα του Δραγονίνο Κλαβέλλη από την Αγνή Κρίσπα, γενική κληρονόμο του συζύγου της, ο προηγούμενος Μ. Μάγιστρος Philibert de Naillac (1396-1421).

Ο Δραγονίνο Κλαβέλλη ήταν ένας αρκετά εύπορος αστός της Ρόδου, με μεγάλη κτηματική περιουσία, σπίτια, εξοχική κατοικία (βίλλα) έξω από τα τείχη, που είναι γνωστός και από άλλα έγγραφα και που κατά τον Ζαχαρία Τσιρπανλή, θα πρέπει να πέθανε γύρω στο 1415, ενώ η γυναίκα του Αγνή Κρίσπα, κατά τον Mas Latric, το 1428. Θα πρέπει λοιπόν το παρεκκλήσιο του Αγίου Νικολάου να κατασκευάστηκε στις αρχές του 15ου αι.

Είναι άραγε σύμπτωση ότι το παρεκκλήσιο του Αγίου Νικολάου με κτήτορα τον Δραγονίνο Κλαβέλλη κτίστηκε στις αρχές του 15ου αι. σε προϋπάρχουσα εκκλησία και μάλιστα στο καθολικό του μοναστηριού του Αγίου Αυγουστίνου και να έχουμε το, όχι σύνηθες, φαινόμενο της εκκλησίας με δύο κλίτη διαφορετικά;

Είναι επίσης σύμπτωση το παρεκκλήσιο να φέρει τοιχογραφίες του βίου του Αγίου Νικολάου;

Είναι επίσης σύμπτωση το ότι βρέθηκαν στο Ν. κλίτος (το εν λόγω παρεκκλήσιο) δύο σημαντικοί τάφοι, ο ένας στα Ν και ο άλλος στα Β του ίδιου κλίτους;

Μετά από όλα αυτά φωτίζεται και διευλευκάνεται περισσότερο άραγε η ταυτότητα του εν λόγω μοναστηριού ή το αντίθετο; Προσωπική μου άποψη είναι, ότι είναι απίθανες όλες αυτές οι συμπτώσεις και θα πρέπει να δεχτούμε ότι, πρόκειται για το **μοναστήρι του Αγίου Αυγουστίνου και όχι του Αγίου Βερνάρδου ή του Αγίου Νικολάου, με παρεκκλήσιο του Αγίου Νικολάου.**

ΘΕΟΧΑΡΗΣ Ν. ΠΑΖΑΡΑΣ

**Ο ΓΛΥΠΤΟΣ ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΑΡΚΟΦΑΓΩΝ ΚΑΙ ΤΟ
ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟ ΤΟΥ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ**

Στις σαρκοφάγους των βυζαντινών χρόνων συναντούμε ελάχιστα εικονιστικά γλυπτά και αυτά προέρχονται από την παλαιολόγια περίοδο, οπότε και παρατηρείται μια γενικότερη προτίμηση για την απεικόνιση της ανθρώπινης μορφής. Πρόκειται για μια ψευδοσαρκοφάγο στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Κωνσταντινούπολης με δύο ιπτάμενους αγγέλους, που κρατούν ένα στεφάνι με το Χριστόγραμμα, ένα μοτίβο θριάμβου που υιοθετήθηκε ήδη από την ύστερη αρχαιότητα στα ταφικά μνημεία. Άγγελοι επίσης πλαισιώνουν την προτομή του Χριστού, ανάμεσα σε πλούσιο φυτικό διάκοσμο, στα μέτωπα δύο ταφικών αρκοσολίων στη Μονή της Χώρας πάλι στη Κωνσταντινούπολη, με την έννοια μάλλον της Δέησης. Ένα θέμα της αυτοκρατορικής εικονογραφίας βλέπουμε στην πρόσοψη του ταφικού προσκυνήματος της Αγίας Θεοδώρας στην Άρτα, όπου κάτω από τόξο παριστάνεται μια γυναικεία μορφή και ένα μικρό παιδί, με πολυτελείς βασιλικές ενδυμασίες που περιστοιχίζονται από τις προτομές δύο αγγέλων. Οι άγγελοι εδώ συμβολίζουν ίσως τους φύλακες του τάφου, συγχρόνως όμως αποτελούν και σύμβολα εξουσίας, υποκαθιστώντας τους επίγειους σωματοφύλακες και τονίζοντας έτσι το βασιλικό αξίωμα των νεκρών. Τέλος σ'ένα σαμαρωτό κάλυμμα σαρκοφάγου από τη Βέροια και σε δύο φραγκοβυζαντινά ανάγλυφα τόξα, πιθανώς από ταφικό κιβώριο, στο Βυζαντινό Μουσείο της Αθήνας, εικονίζεται η εις Άδου Κάθοδος του Χριστού, ασφαλώς με καθαρά εσχατολογικό νόημα, αφού η προσδοκία για την ανάσταση των νεκρών αποτελεί ένα από τα βασικότερα δόγματα της χριστιανικής θρησκείας.

Το φαινόμενο του περιορισμένου αριθμού εικονιστικών γλυπτών στις βυζαντινές σαρκοφάγους έρχεται σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε στα παλαιοχριστιανικά χρόνια, οπότε οι σαρκοφάγοι παρουσίαζαν ένα πολύ μεγαλύτερο αριθμό ανάγλυφων συνθέσεων με πρόσωπα.

Στη μέση και ύστερη βυζαντινή εποχή κυριαρχεί η γεωμετρική διαίρεση της επιφάνειας, στην οποία υποτάσσονται τα επί μέρους διακοσμητικά στοιχεία. Συναντιούνται σχεδόν όλες οι μορφές γεωμετρικών σχημάτων σε μία εντυπωσιακή ποικιλία παραλλαγών. Ο διάκοσμος είναι παράλληλος μ'αυτόν που διαπιστώνουμε και στα αρχιτεκτονικά γλυπτά της περιόδου και κυρίως σε θωράκια,

αλλά και σε άλλες μορφές τέχνης όπως σε χειρόγραφα, ξυλόγλυπτα και υφαντά. Οποδήποτε όμως η επιλογή των διακοσμητικών θεμάτων στις σαρκοφάγους έχει σχέση με συμβολικές έννοιες, όπως η προστασία του τάφου και του νεκρού, η αποτροπή του κακού, η πάλη του αγαθού με το κακό, η προσδοκία της ανάστασης και η αθανασία των ψυχών.

Τα ζώα και τα πτηνά συναντιούνται σε μικρό αριθμό στις σαρκοφάγους της μεσης βυζαντινής περιόδου, ενώ είναι αρκετά συχνή η παρουσία τους στα ταφικά μνημεία της εποχής των Παλαιολόγων. Στα συμβολικά μοτίβα περιλαμβάνονται κυρίως οι γρύπες, οι αετοί, τα παγόνια και σπανιότερα τα λιοντάρια. Δε λείπουν επίσης και τα ερπετά, όπως οι σαλαμάνδρες και κυρίως τα φίδια, που τυλίγονται γύρω από δένδρα σε συνδιασμό με σταυρούς, οπότε αποκτούν την έννοια του παραδεισιακού συμβόλου. Ακόμη παριστάνεται η γνωστή από την παλαιοχριστιανική εποχή σύνθεση της πηγής με τα πουλιά ή τα ζώα που πίνουν από αυτήν. Το θέμα συνδέεται με το βάπτισμα και συμβολίζει το θάνατο και την ανάσταση του Χριστού.

Ένα σπάνιο θέμα, αν όχι μοναδικό κοσμέει τη ψευδοσαρκοφάγο στο ναό του Αγίου Αχιλλείου της Πρέσπας, όπου ανάμεσα στ'άλλα παριστάνεται και μία καμήλα, που ερμηνεύεται στα όνειρα ως σημάδι θλίψης ανάγκης και θανάτου ή και το αντίθετο, της απαλλαγής δηλαδή από τα δεινά.

Μια κλειστή ομάδα αποτελούν οι σαρκοφάγοι που ακολουθούν τη παράδοση των παλαιοχριστιανικών σαρκοφάγων με κιονοστοιχίες. Στις προσόψεις των σαρκοφάγων αυτών το κύριο θέμα, εκτός από τα τόξα, είναι οι σταυροί σε μια μεγάλη ποικιλία τύπων και παραλλαγών, που εμπλουτίζονται και με άλλα στοιχεία, όπως κυπαρίσσια και φοίνικες, που ως δένδρα αειθαλή και αιωνόβια θεωρούνται σύμβολα της αθανασίας. Ο φυλλοφόρος σταυρός έχει παρασταθεί με τη μεγαλύτερη συχνότητα στις σαρκοφάγους, γιατί στη βυζαντινή θεολογία χαρακτηρίζεται ως το ξύλον το ζωοποιον, το ξύλον τό ζωοπάροχον, που συμβολίζει το Δέντρο της Γνώσης. Αυτό στάθηκε η αιτία της αρχικής πτώσης του ανθρώπου αλλά και το μέσο με το οποίο κερδήθηκε η αιώνια ζωή και σωτηρία.

Ως δευτερεύοντα παραπληρωματικά θέματα στο διακοσμητικό λεξιλόγιο των σαρκοφάγων χρησιμοποιούνται τα ανθέμια σε μια μεγάλη ποικιλία παραλλαγών, οι πυροστρόβιλοι και οι ρόδακες, προπάντων στα διάκενα των κεραιών των σταυρών, καθώς και τα αστεροειδή κοσμήματα, που θεωρούνται από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια ως παραδείσια σύμβολα ή τουλάχιστον ότι ανακαλούν στη μνήμη έναν παραδεισιο χώρο.

ΒΑΡΒΑΡΑ Ν; ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ ΛΥΧΝΑΡΙΑ και ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΠΟΛΥΚΑΝΔΗΛΑ
ΣΤΟ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΒΑΡΩΝΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΤΟΣΙΤΣΑ

Στο Μουσείο του Ιδρύματος Βαρώνου Μιχαήλ Τοσίτσα στο Μέτσοβο, ανάμεσα στα άλλα εκθέματα, υπάρχει μια σημαντική συλλογή αντικειμένων Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής τέχνης.

Η συλλογή αποτελείται από 11 χάλκινα παλαιοχριστιανικά λυχνάρια, 4 πολυκάνδηλα χάλκινους σταυρούς, βυζαντινά νομίσματα και 55 μεταβυζαντινές εικόνες μερικές από τις οποίες είναι έργα επωνύμων ζωγράφων, όπως ο Θεοδ. Πουλάκης και ο Εμ. Τζάνες. Αρκετά από τα αντικείμενα αυτά αποτελούσαν παλαιότερα τη συλλογή του Ευαγ. Αβέρωφ και εκτίθεντο στη Μονή του Αγ. Νικολάου κοντά στο Μέτσοβο. Μερικά από αυτά είχαν εκτεθεί στην έκθεση EYROPALIA 82. Σήμερα η συλλογή εμπλουτισμένη με νέα εκθέματα έχει μεταφερθεί στο Μουσείο του Ιδρύματος Τοσίτσα.

Τα παλαιοχριστιανικά λυχνάρια που πρόκειται να παρουσιασθούν είναι χάλκινα και χαρακτηρίζονται για τη διακόσμηση της λαβής των. Μερικές από τις λαβές έχουν το σχήμα προτομής αλόγου, ενώ άλλες διακοσμούνται με λαβές σε σχήμα σταυρού ή καρδιόσχημα διάτρυτα φύλλα ή ελισσόμενους βλαστούς ανάμεσα στους οποίους υπάρχει μικρός σταυρός. Η προέλευση των λυχναριών δεν είναι γνωστή. Από συγκρίσεις με άλλα αντίστοιχα λυχνάρια πιστεύουμε ότι προέρχονται από την Αίγυπτο και χρονολογούνται από τον 5ο -τον 7ο αι. μ. χ.

Η συλλογή περιλαμβάνει επίσης 4 βυζαντινά πολυκάνδηλα και ένα 'κανίσκιον'. Τα πολυκάνδηλα είναι δύο τύπων. Ο πρώτος τύπος αποτελείται από κυκλικό διάτρητο δίσκο με ποικίλα σχήματα και οπές για τις γυάλινες θήκες ελαίου. Κάθε ένας δίσκος είναι κρεμασμένος με τρεις αλυσίδες, μερικές από τις οποίες φέρουν πλούσια διακόσμηση.

Ο δεύτερος τύπος αντιπροσωπεύεται από ένα πολυκάνδηλο. Αποτελείται από ένα μεταλλικό κύλινδρο στο πάνω μέρος του οποίου είναι προσαρμοσμένα 12 στελέχη, που καταλήγουν σε γυάλινες υποδοχές. Στην περιφέρεια του κυλίνδρου υπάρχει η επιγραφή. ΕΥΧΑΡΙΣΤΗΡΙΟΝ ΤΟΥ ΑΓ(Ι)ΟΥ ΘΕΟ(ΔΩ)ΡΟΥ ΚΟΝΩΝ Ε(Σ)ΤΡΑΤΙΟΥ.

ΤΙΤΟΣ ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ

Μαυσωλεία και επιτύμβια μνημεία κατά τις φιλολογικές πηγές στη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο.

Κατά τη διάρκεια του 10ου αι. μόνον οι δύο αυτοκράτορες Ρωμανός Λεκαπηνός και Ιωάννης Τζιμισκής ίδρυσαν ιδιωτικά μαυσωλεία με σκοπό τον ενταφιασμό τους εκεί, ενώ από τον 11ο αι. όλοι οι αυτοκράτορες ιδρύουν ιδιωτικά μαυσωλεία εγκαταλείποντας πλέον το αυτοκρατορικό "πολύανδριον" των Αγίων Αποστόλων. Η αναμόρφωση των οικογενειακών θεσμών και της θρησκευτικής ιδεολογίας από τη βυζαντινή άρχουσα τάξη επέφερε από τον 11ο αι. και εξής την ίδρυση και διακόσμηση των αυτοκρατορικών μονών -μαυσωλείων.

Για τους βυζαντινούς αριστοκράτες η ίδρυση μιας μονής - μαυσωλείου ήταν δείγμα πλούτου και θρησκευτικής πίστης, ενώ από το μέγεθος της γενναιοδωρίας του ιδρυτή ήταν εξαρτημένη η είσοδος του στον παράδεισο. Τα σωζόμενα Τυπικά που αναφέρονται στην ίδρυση και στη διαχείριση των μονών - μαυσωλείων δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στις δωρεές και στην παροχή των οικονομικών πόρων από τους ιδρυτές και τις οικογένειές τους. Πολύ ισχυρό κίνητρο για την ίδρυση των μονών - μαυσωλείων ήταν οι οικογενειακοί δεσμοί, με βάση τους οποίους ο ιδρυτής παρέχει στα μέλη της οικογένειάς του που αναζητούν στέγη στη μονή, όχι μόνον οικονομική κάλυψη αλλά και συναισθηματική τόσο σ' αυτή τη ζωή όσο και στη μετέπειτα. Οι σχέσεις μοναστικών ιδρυμάτων και οικογένειας ορίζονται με τέτοιο τρόπο ώστε η τελευταία να αποτελεί πλέον μια κοινωνική και οικονομική ομάδα που μετατρέπει τη μονή - μαυσωλείο σε "οικογενειακή Εστία".

Οι φιλολογικές πηγές - Ιστορικά κείμενα, Τυπικά, Επιτύμβια επιγράμματα, Μονωδίες - και τα ταφικά μνημεία βοηθούν να συλλάβουμε τη μετατροπή που επιτελέστηκε στη συνείδηση του βυζαντινού κόσμου στο οικονομικό, κοινωνικό και θρησκευτικό επίπεδο, όταν το όραμα της οικουμενικής αυτοκρατορίας ξέπεσε στην πραγματικότητα μιας διαρκώς συρρικνούμενης και κατακερματιζόμενης επικράτειας από τα τέλη του 11ου αι. και εξής.

ΕΛΕΝΑ ΠΑΠΑΣΤΑΥΡΟΥ

Εικόνα της Γέννησης του Βυζαντινού Μουσείου αρ. Τ. 396

Η εικόνα του Βυζαντινού Μουσείου αρ. Τ. 396, διαστάσεων 97X65 εκ., παριστάνει τη Γέννηση του Χριστού. Στο μεσαίο και μεγαλύτερο τμήμα της εικόνας τοποθετείται το επίκεντρο της σύνθεσης. Στο στόμιο του σπηλαίου και σε εγκάρσια διάταξη παριστάνεται το Βρέφος γυμνό. Περιστοιχίζεται από την Παναγία δεξιά, τον Ιωσήφ που κρατεί άνθη και ένα βοσκό, αναγνωρίσιμο από το κοντάρι του, αριστερά. Όλα τα άτομα είναι γονυπετή και προσεύχονται. Στα δεξιά του σπηλαίου, σε δεύτερο επίπεδο εκτυλίσσεται ο Ευαγγελισμός στους ποιμένες. Η κεντρική σκηνή στεφανώνεται από το χορό των αγγέλων, που, στην κορυφή της εικόνας, δοξολογεί τη Γέννηση του Σωτήρα. Μεταξύ αυτών δύο άγγελοι πετούν χαμηλότερα, πάνω από τα κεφάλια της Παναγίας και του Ιωσήφ, και κρατούν άρτους.

Στο κάτω μέρος της εικόνας, σε οριζόντια διάταξη, βλέπουμε αριστερά τους Μάγους να κατευθύνονται προς το Μεσσία και να κρατούν δώρα. Δεξιότερα, απεικονίζεται το λουτρό του Βρέφους με την παρουσία τριών μαιών. Κοντά στο κεφάλι των γυναικών υπάρχει επιγραφή: χείρ Ευσταθίου του εξ Ιωαννίνων αγλή (1638). Στη δεξιά γωνία της εικόνας παριστάνεται θυρεός με μπαρόκ πλαίσιο και από πάνω, τα αρχικά, μάλλον λατινικά: P. E.

Το ενδιαφέρον στην παράσταση αυτή, που παρουσιάζει στοιχεία τόσο της βυζαντινής όσο και της ιταλικής παράδοσης, είναι η αναγνώριση του νοήματος ορισμένων εντελώς ασυνήθων στοιχείων για το θέμα της Γέννησης, όπως οι άρτοι στα χέρια των δύο αγγέλων. Το πρόβλημα αυτό διαφωτίζεται κυρίως από την έρευνα σχετικά με την οικογένεια, που κατέχει το θυρεό και που παραγγέλλει το έργο, και τη σχέση της με ορισμένο θεολογικό προσανατολισμό της εποχής.

ΑΦΡΟΔΙΤΗ Α. ΠΑΣΑΛΗ

Ο ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ Ο ΘΕΟΛΟΓΟΣ ΣΤΟ ΖΑΡΚΟ ΤΡΙΚΑΛΩΝ

‘Ο “Άγιος ‘Ιωάννης ὁ θεολόγος εἶναι καθολικό μονῆς πού βρίσκεται κοντά στό χωριό Ζάρκο σέ μικρή ἀπόσταση ἀπό τό δρόμο Λαρίσης-Τρικάλων. Εἶναι ναός ἀθωνικοῦ τύπου, σταυροειδῆς ἐγγεγραμμένος τῆς παραλλαγῆς τῶν συνθέτων τετρακιονίων μέ νάρθηκα στά δυτικά. Ἔχει μέσες ἐξωτερικές διαστάσεις 16.65x8.40 μέτρα χωρίς τούς πλαγίους χορούς καί τήν κόγχη τοῦ ‘Ιεροῦ. Στό ὀρθογώνιο τῆς κατόψεως προσκολλῶνται ἡ κόγχη τοῦ ‘Ιεροῦ Βήματος καί τῶν πλαγίων χορῶν πού εἶναι ἡμικυκλικές ἐσωτερικά καί ἐξωτερικά. Οἱ ἡμικυκλικές κόγχες τῶν παραβημάτων ἐγγράφονται στό πάχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου.

Τό τριμερές ‘Ιερό χωρίζεται ἀπό τόν κυρίως ναό μέ πεσσούς σχεδόν τετραγωνικῆς διατομῆς. ‘Ο χωρισμός σέ τρία διαμερίσματα γίνεται μέ δύο τόξα ἐγκάρσια στή μεγάλη διάστασή του. Τό κυρίως ‘Ιερό καλύπτεται μέ τήν προέκταση τῆς ἀνατολικῆς κεφαλῆς τοῦ σταυροῦ καί τά παραβήματα μέ ἀσπίδες ἐπί λοφίων, ἔλλειπτική σέ κάτοψη ἡ πρόθεση καί κυκλική τό διακονικό. ‘Ομοίως μέ ἔλλειπτικές ἀσπίδες ἐπί λοφίων καλύπτονται τά ἀνατολικά γωνιαῖα διαμερίσματα στόν κυρίως ναό, ἐνῶ τά δυτικά μέ μοναστηριακοῦς θόλους. Στό νάρθηκα τό κεντρικό τμήμα καλύπτεται μέ τυφλό ἡμισφαιρικό θόλο, ἐνῶ τά ἀκραῖα μέ ἡμικυλίνδρους κατά τόν ἐγκάρσιο ἄξονα τοῦ ναοῦ.

‘Ο τροῦλλος εἶναι ὀκταγωνικός μέ βάση σχήματος ὀρθογωνίου παραλληλεπιπέδου. Τό σύνολο τῶν θόλων τοῦ ναοῦ, ἐκτός τοῦ ἀναδυομένου τροῦλλου, καλύπτεται μέ δόριχτη στέγη ἀπό κεραμίδια βυζαντινοῦ τύπου. Ἡ βόρεια καί νότια κεράλα τοῦ σταυροῦ καί τό τμήμα τῆς ἀνατολικῆς κεφαλῆς πού ἀντιστοιχεῖ στό ‘Ιερό Βῆμα διαφοροποιοῦνται καθώς προβάλλουν ἀπό τή στέγη καί καλύπτονται μέ ἀνεξάρτητες τρίριχτες στέγες. Ἔτσι τά ἀετώματα τῶν τριῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ διαγράφονται μέ σαφήνεια στίς ὄψεις. Διαφοροποίηση ὑπάρχει ἐπίσης καί στό δυτικό ἄκρο τοῦ ναοῦ, πού ἀντιστοιχεῖ σέ μέρος τοῦ κεντρικοῦ τμήματος τοῦ νάρθηκα. Οἱ κόγχες τοῦ ‘Ιεροῦ Βήματος καί

των παραβημάτων έχουν ανεξάρτητες χαμηλότερες στέγες.

Κάτω από την προέχουσα στέγη του ναού υπάρχει γεῖσο από πλίνθινη ὀδοντωτή ταινία. Πλίνθινη ζώνη ζίγκ-ζάγκ πρὸ κοίλου βάθους ἐπιστέφει τὸ τύμπανο τοῦ τρούλλου. Σὲ κάθε πλευρὰ τοῦ τυμπάνου τοῦ τρούλλου, πάνω ἀπὸ τὸ ἀντίστοιχο παράθυρο, προεξέχει χαμηλωμένο τοξωτὸ ἀψίδωμα. Τὰ ἀψιδώματα διαμορφώνονται μὲ πλίνθινη ζώνη πού περιβάλλεται ἀπὸ πλίνθινη ταινία καὶ πατοῦν σὲ προβόλους στὲς γωνίες τοῦ τυμπάνου.

Στὲς κόγχες τοῦ Ἱεροῦ Βήματος καὶ τῆς προθέσεως καθῶς καὶ στὸ δυτικὸ τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ σώζονται τοιχογραφίες τοῦ ΙΗ΄ αἰώνα. Στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ νάρθηκα, σὲ ἀβαθῆ κόγχη ὑπεράνω τῆς κεντρικῆς εἰσόδου στὸν κυρίως ναὸ, ὑπάρχει τοιχογραφία μὲ τὸ ἐνδιαφέρον θέμα τῆς Μεταστάσεως τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, τοῦ ΙΗ΄ αἰώνα. Στὴν ἴδια ἐποχὴ ἀνάγεται καὶ τὸ ξυλόγλυπτο τέμπλο τοῦ ναοῦ.

Ἡ τυπολογία σὲ συνδυασμὸ μὲ τὲς βαρεῖες ἀναλογίες, οἱ ἐπιμέρους ἀρχιτεκτονικὲς λεπτομέρειες καὶ τὰ κατασκευαστικὰ στοιχεία τοῦ ναοῦ μᾶς ὀδηγοῦν νὰ τοποθετήσουμε τὴν ἀνέγερσή του στὸς χρόνους γύρω στὸ 1700.

Πλάτων ΠΕΤΡΙΔΗΣ

ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΙ ΔΕΛΦΟΙ: Η ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΗΣ ΚΕΡΑΜΕΙΚΗΣ

Η πόλη των Δελφών δεν ακολούθησε τη φθίνουσα πορεία του ιερού του Απόλλωνα μετά την παρακμή της αρχαίας λατρείας και την απαγόρευση χρησιμοδότησης. Εξακολούθησε να ζει ως το πρώτο τέταρτο του 7ου αι. και να αναπτύσσει τον πολεοδομικό της ιστό περίξ, κυρίως, του ιερού τεμένου, αλλά και μέσα σ' αυτό. Αδιάφυστοι μάρτυρες μιας σχετικής ευημερίας που παρατηρείται από τον 4ο αι. μέχρι και το τελευταίο τέταρτο του 6ου αι. είναι τόσο τα αρχιτεκτονικά λείψανα σημαντικών σε επιφάνεια και πλούτο κτιρίων, όσο και η ποικιλία σε σχήματα και σε προέλευση που παρατηρείται στην κεραμεική. Από τα κτίρια της περιόδου αυτής η νεότερη έρευνα έχει εστιάσει το ενδιαφέρον της στη Ρωμαϊκή Αγορά και τη Νοτιοανατολική Έπαιλη, το σημαντικότερο ίσως ιδιωτικό κτίσμα της εποχής, η ανασκαφή του οποίου προβλέπεται να ολοκληρωθεί μέσα στο 1997.

Τα δύο αυτά μνημεία προσέφεραν και τον κύριο όγκο των κεραμεικών που μελετήθηκαν, ενώ σποραδικά δείγματα προέρχονται από παλαιότερες ανασκαφές του νεκροταφείου και από το Γυμνάσιο. Η εισηγμένη κεραμεική προέρχεται κυρίως από τη Β.Αφρική, την Αττική και πιθανότατα τη Ν. Αγγλία, σε μικρότερο βαθμό δε από άλλες περιοχές της αυτοκρατορίας. Δίπλα στην εισηγμένη κεραμεική στέκεται επάξια μια εντόπια παραγωγή της οποίας μπορούμε να παρακολουθήσουμε με αρκετή ασφάλεια την τελευταία φάση της, δηλαδή αυτήν του δεύτερου μισού του 6ου και των αρχών του 7ου αι. Από τη φάση αυτή προέρχονται ευρήματα εξαιρετικού ενδιαφέροντος, όπως κεραμικοί κλίβανοι, αποθέτες και άλλες βιοτεχνικές εγκαταστάσεις που σχετίζονται με την παραγωγή κεραμικών, ένας μεγάλος αριθμός παραμορφωμένων στο ψήσιμο αγγείων, καθώς και βάσεις ψησίματος ανοιχτών αγγείων και μήτρες .

Η μελέτη της κεραμεικής εμπλουτίζει τις γνώσεις μας για την καθημερινή ζωή και τη βιοτεχνική παραγωγή και οδηγεί σε χρήσιμα συμπεράσματα τόσο σχετικά με τις εμπορικές σχέσεις των Δελφών με άλλες πόλεις και τους διαύλους εμπορικής επικοινωνίας, όσο και με τον κοινωνικό περίγυρο που παρήγαγε και χρησιμοποίησε αυτή την κεραμεική (εισηγμένη ή εντόπια). Επιτρέπει επίσης τη διατύπωση υποθέσεων σε ό,τι αφορά τα γεγονότα που σημάδεψαν την τελευταία φάση ζωής της πόλης (τελευταίο τέταρτο 6ου - πρώτο τέταρτο 7ου αι.) και που πρέπει να συνδέονται άμεσα με τα αλληπάλληλα κύματα των σλαβικών επιδρομών.

ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΤΑΦΗΣ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

Το ρωμαϊκό δίκαιο της ταφής, το οποίο αποτελεί φυσικά τη βάση του αντίστοιχου βυζαντινού, έχει βρεί την εξαντλητική σχεδόν διερεύνησή του στις ημέρες μας με το σύνολο του έργου του Fernand De Visscher, που απέληξε σε μία μνημειώδη διαπραγμάτευση: *Le droit des tombeaux romains*, Μιλάνο 1963' στο έπιβλητικό αυτό έργο προστίθεται το σημαντικό δημοσίευμα του Max Kaser, "Zum römischen Grabrecht", *ZSt (Rom.Abt)* 95 (1978) 15-92. Για το κυρίως βυζαντινό δίκαιο διαθέτουμε δύο βασικές εργασίες: την παλαιότερη του Demetrios A. Petrakakos, *Die Toten im Recht nach der Lehre und den Normen des orthodoxen morgenländischen Kirchenrechts und der Gesetzgebung Griechenlands*, Λειψία 1905 (άναν. Aalen 1971)' και την πρόσφατη του Νίκου Έμμανουηλίδη, Το δίκαιο τής ταφής στο Βυζάντιο (=Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, Athener Reihe 3), Άθήνα 1989, με αξιόλογη χρήση των πηγών.

Σκοπός αυτής της εισήγησης είναι, πέρα από μία συνοπτική παρουσίαση του νομικού πλαισίου κατά την τυπική ισχύ του - μέσα από τα νομοθετικά κείμενα του κοσμικού και του εκκλησιαστικού δικαίου και τις νομικές συλλογές -, να αναζητήσει τα ύποκειμενα στα κείμενα αυτά και στη συναφή φιλολογία ιδεολογικά στοιχεία, που συνθέτουν την "βυζαντινή" θεώρηση τής ταφής.

Το Βυζάντιο είναι ο κληρονόμος τής ρωμαϊκής αντίληψης, κατά την οποία ή ταφή και ο τάφος του Ρωμαίου - αλλά και του δούλου ακόμη -, locus religiosus και πράγμα, επομένως, εκτός συναλλαγής, είναι κατ' έξοχην άγαθου - αγαθό πνευματικό και υλικό, που προστατεύεται αυστηροτάτα, και κατά έπιβλητικό πράγματι τρόπο, με ένα πλήθος διατάξεων άστικού και ποινικού χαρακτήρα, και αποτελεί γενικώτερα αντικείμενο έξαιρετικής μέριμνας από τους ιδιώτες και το κράτος' στο στοιχείο αυτό ή Έκκλησία προσθέτει και το στοιχείο τής ιερότητας υπό την χριστιανική πλέον αντίληψη. Παράλληλα όμως υφίσταται και ή αντίθετη παράδοση, ενός άστηρά εύαγγελικού χριστιανισμού, ή οποία δεν πολυπραγμονεί για την τύχη του νεκρού σώματος, και υπενθυμίζει την διδασκαλία του Ίδρυτή τής Έκκλησίας, που αποθαρρύνει κατά τόν σκληρότερο τρόπο την πολυπραγμοσύνη αυτή: και άφες τούς νεκρούς θάψαι τούς έαυτών νεκρούς (Μαθ. 8,22' Λουκ. 9,60).

Αντίστοιχη αντίφαση ανάμεσα στην έπιβίωση τής άρχαίας παράδοσης (έμπλουτισμένης τώρα και με ιουδαϊκές παλαιοδιαθηκικές αντιλήψεις) και στην "έπισημη" χριστιανική διδασκαλία έμφανίζεται, αλλά κατά κάπως αντίστροφο τρόπο, και στην αντιμετώπιση του νεκρού σώματος (και τής έπαφης με αυτό), και κυρίως στο θέμα του τόπου τής ταφής. Το νεκρό σώμα αποτελεί ιερό αντικείμενο που ή θέση του είναι σε ιερό χώρο ή βεβηλώνει με τή νεκρή παρουσία του, με την παρουσία του θανάτου, του έσχάτου και υπέρτατου Κακού, τόν ιερό χώρο - χώρο κατ' έξοχην ζωής -, και επομένως δεν έχει θέση εκεί; Ξέρουμε ότι ή διάσταση ανάμεσα στην άρχαιότατη χριστιανική παράδοση του ένταφιασμού σε μαρτύρια και ναούς και στην τυπική απαγόρευσή του από το θετικό δίκαιο έπιβιώνει καθ' όλη την διάρκειά του βίου του

Βυζαντιου, παρα τη διάδοση τῆς "ἀπαγορευμένης" πρακτικῆς, καί τῆ μορφή που προσλαμβάνει ἰδιαίτερα κατά τούς τελευταίους αἰῶνες.

Ἡ αὐστηρότατη ρωμαϊκή παράδοση στό θέμα τῆς προστασίας τῆς ταφῆς ὑπόκειται καί στην ἰδιαίτερη σημασία πού ἀποδίδουν ἤδη οἱ πρώιμες χριστιανικές, καί σε συνέχεια οἱ βυζαντινές, πηγές στήν πράξη τῆς τυμβωρυχίας, με τὴν ὁποία ἀσχολοῦνται σέ ἐντελῶς ἀκατανόητο γιά μας βαθμό - προφανῶς καί ἐπειδὴ ἡ πράξη θά εἶχε προσλάβει κατά καιροῦς καί σέ ὠρισμένες τουλάχιστον περιοχές (ὅπως στήν Καππαδοκία των πατερικῶν χρόνων), ὑπὸ τὶς κοινωνικές συνθήκες τῆς ἐποχῆς, ἀσυνήθιστη σ' ἐμᾶς ἔκταση. Ἐν τούτοις ἀκριβῶς ἡ τυμβωρυχία θά δώσει τὴν εὐκαιρία στὸν κανονικὸ νομοθέτη (κανὼν 7 Γρηγορίου Νύσσης) νὰ ἐπιδείξει μίαν ἐξαιρετικὴ κοινωνικὴ εὐαισθησία, ἐπιχειρῶντας μίαν μοναδικὴ διάκριση "συγγνωστῆς τυμβωρυχίας": εἰ μὲν γὰρ τις φειδόμενος τῆς ὀσίας καὶ ἀσουλὸν ἀφείς τὸ γεχρυσμένον σῶμα, ὡς μὴ ἀναδειχθῆναι τῷ ἡλίῳ τὴν ἀσχημοσύνην τῆς φύσεως, λίθοις τισὶ τῶν τῷ τάφῳ προβεβλημένων συγχρῆσται εἰς ἔργον τιῶς κατασκευῆς, ἐπαινετὸν οὐδὲ τοῦτό ἐστι, πλὴν ἀλλὰ συγγνωστοῦ ἐποίησεν ἢ συνήθεια, ὅταν εἰς προτιμότερον τι καὶ λοιμοφλέστερον ἢ τῆς ὕλης μετάθεσις γένηται... Ἡ ἐξαιρετικὰ εὐαισθητὴ αὕτη κοινωνικὰ ἀντιμετώπιση θά συγκινήσει καί τὸν κοσμικὸ νομοθέτη. Ἡ Νεαρά 96 τοῦ Λέοντος Ἡ', προκειμένου νὰ γεφυρώσει τὸ πνευματὸ πού ποινικοῦ δικαίου, τὸ ὁποῖο δὲν γνώριζε βέβαια τετοιοῦ εἶδους διάκριση, μετὰ τὸ "ἱερὸν ψήφισμα", ὅπως λέγει, τοῦ Νύσσης, εἰσάγει μίαν ἐπιεικῆ ἀντιμετώπιση τοῦ μὴ ὑπότροπου δράστη, ἡ ὁποία φθάνει μέχρι πλήρους ἀπαλλαγῆς του: πρὸς τὴν διαχλοασαν τῷ βίῳ περιῶν ἰδῶν, ἢ τούς στενοχωρουμένους πολλάκις τολμηρὰ προῶγει ἀτόλμητα.

Οἱ δύο αὐτὲς διατάξεις δὲν εἶχαν σπουδαία νομικὴ τύχη. Ἀλλὰ τὸ κείμενο τοῦ Νύσσης ἔχει καί ἄλλη θεωρητικὴ σημασία: εἶναι ἡ σαφέστερη ἰσως ἐνδειξη πού διαθέτουμε γιά τὸν χαρακτῆρα τῆς ταφῆς στή βυζαντινὴ ἀντίληψη. Φείδεσθαι τῆς ὀσίας, ...ἀφίεναι τὸ γεχρυσμένον σῶμα, ὡς μὴ ἀναδειχθῆναι τῷ ἡλίῳ τὴν ἀσχημοσύνην τῆς φύσεως. Ἡ ἐσχάτη ταπείνωση τοῦ ἀνθρώπου, πέρα καί ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν θάνατο, εἶναι ἡ φρικτὴ διαδικασία τῆς φθορᾶς τοῦ σώματος, ἡ ἀσχημοσύνη τῆς φύσεως, αὐτὸς ὁ ἐσχάτος ἐξευτελισμὸς τῆς ἀνθρώπινης ἀξιοπρέπειας, ἡ ἐσχάτη ἀλλοίωση τοῦ "κατ' εἰκόνα". Τὸ ἐσχάτο λοιπὸν δικαίωμα τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι, σ' αὐτὴν τὴν ἐσχάτη του ταπείνωση πού εἶναι ἡ ἀποσύνθεση τοῦ σώματός του, νὰ βρίσκεται μόνος καὶ ἀθεατός· καὶ ὁ ὑπέρτατος σεβασμὸς στήν ἀξιοπρέπεια τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ ἐναπόθεσή του στὴ μέριμνα τῆς φύσης, ὅταν ἀκόμη ἡ μορφή του διασώζει "τὴν κατ' εἰκόνα θεοῦ πλασθεῖσαν ἡμῖν ὠραιότητα". Ἔτσι γιὰ τὴ βυζαντινὴ παράδοση - ἡ ὁποία, κατά τὰ λοιπὰ, φροντίζει με ἐπιμονή, καὶ φραστικὰ καὶ εἰκαστικὰ, νὰ τονίζει ὅτι ἡ ὁποιαδήποτε τύχη τοῦ ἀνθρώπινου σώματος δὲν ἔχει κανένα δογματικὸ ἢ θεολογικὸ ἐνδιαφέρον, καὶ δὲν ἐπηρεάζει, βέβαια, σὲ τίποτε τὴν προσδοκία τῆς Ἀναστάσεως - ἡ ταφή εἶναι ὁ κατ' ἐξοχὴν "φυσιολογικός" τρόπος διαχείρισης τοῦ νεκροῦ ἀνθρώπινου σώματος: εἶναι ὁ μόνος πού ἐξασφαλίζει τὴν ἀπόκρυψη τῆς φθορᾶς, καὶ δὲν "αἰσχύνει" τὴν ταπεινὴν ἀνθρώπου φύσιν, θά γράφει ἄλλοῦ παλὶ ὁ Λέων (Νεαρά 53).

ΞΑΝΘΗ ΣΑΒΒΟΠΟΥΛΟΥ - ΚΑΤΣΙΚΗ

ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΤΟΝ ΚΡΙΘΑΡΑ ΚΑΙ ΠΑΝΑΓΙΑ ΣΤΟ ΔΙΑΚΟ: ΔΥΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ ΑΝΑΒΙΩΣΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΟΥ ΤΥΠΟΥ ΣΤΟ ΧΩΡΟ ΤΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ.

Στον ερειπωμένο σήμερα οικισμό Κριθαρά, 16 χιλιόμετρα από το Νευροκόπι, στο νομό Δράμας σώζεται η μεταβυζαντινή εκκλησία του Αγίου Γεωργίου. Ο ναός παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον τόσο από τυπολογική όσο και αρχιτεκτονική άποψη. Ανήκει στον τύπο του τετρακίονιου σταυροειδή εγγεγραμμένου ναού. Στη δυτική πλευρά και σε τμήματα της βόρειας και νότιας υπάρχει ανοικτή στοά στον όροφο της οποίας διαμορφώνεται ο γυναικωνίτης. Η στέγαση του μνημείου γίνεται με ένα σύνολο χαμηλών θόλων που προβάλλουν ανάγλυφα στην εξωτερική επιφάνεια της στέγης και καλύπτονται από σχιστολιθικές πλάκες. Τα λιθανάγλυφα υπέρθυρα των δύο εισόδων, δυτικής και νότιας, αποτελούν αξιόλογα δείγματα της νεοελληνικής γλυπτικής. Ενδιαφέρουσες είναι, επίσης, οι όψεις του μνημείου, που κοσμούνται με τυφλά αφιδώματα, στοιχεία της βυζαντινής αρχιτεκτονικής.

Το μνημείο τοποθετείται χρονικά στο β' μισό του 19ου αιώνα.

Σε έναν άλλο ερειπωμένο οικισμό, το Διάκο, στο νομό Γρεβενών, που απλώνεται στους πρόποδες της Πίνδου, σώζεται ο ενοριακός ναός της Παναγίας. Το όνομα του οικισμού σχετίζεται με τη σφαγή του μητροπολίτη Γρεβενών Αιμιλιανού και του διάκου του από τους Τούρκους στα 1911. Η εκκλησία με τις διαστάσεις της αποτελεί ένδειξη ευημερίας του κατεστραμμένου σήμερα οικισμού. Ως προς τον αρχιτεκτονικό της τύπο είναι σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός με τρούλλο στη διασταύρωση των καμαρών του σταυρού και ευρύχωρο νάρθηκα στη δυτική πλευρά. Είναι κατασκευασμένος εξολοκλήρου από ντόπια πέτρα, λαξευμένη στα ευαίσθητα σημεία της κατασκευής και αργή στις υπόλοιπες θέσεις. Στο εσωτερικό του ναού σώζεται ξυλόγλυπτο τέμπλο που αποτελεί αξιόλογο δείγμα της ξυλογλυπτικής του 19ου αι. Επίσης, κοσμείται με τοιχογραφίες της ίδιας εποχής, που φιλοτέχνησαν

ζωγράφοι από το Καπέσοβο. Λιθανάγλυφη επιγραφή στο υπέρθυρο της νότιας εισόδου του κυρίως ναού μας πληροφορεί ότι το μνημείο κτίστηκε στα 1812.

Τα δύο αυτά μνημεία αποτελούν μοναδικά παραδείγματα ενοριακών ναών του 19ου αι. που ανήκουν στον τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού, από όσο γνωρίζω, στο μακεδονικό χώρο. Η καλή οικονομική κατάσταση των κοινοτήτων των οικισμών αυτών αλλά και οι ελευθερίες που σιγά - σιγά παραχωρούσαν οι Οθωμανοί κατά το 19οαι. επέτρεψαν, πιστεύω, τους χριστιανούς να αναζητήσουν βυζαντινά πρότυπα και να εφαρμόσουν βυζαντινούς κατασκευαστικούς τρόπους, που από καιρό είχαν λησμονηθεί, επιχειρώντας ταυτόχρονα μια σύνδεση με το παρελθόν.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΣΕΜΟΓΛΟΥ

ΟΙ ΤΡΙΕΣ ΕΥΡΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΤΙΜΙΑΣ ΚΕΦΑΛΗΣ ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ
Μία υπόθεση σχετικά με την προέλευση και ιστορία των εικονογραφικών τους
τύπων

Το εξαιρετικά πολύπλοκο, τόσο από άποψη πηγών όσο και από εικονογραφική, θέμα της Ευρέσεως της Τιμίας Κεφαλής του Ιωάννου του Προδρόμου απασχόλησε κατά καιρούς ορισμένους ερευνητές (Μ. ΧΑΤΣΙΔΑΚΗ, Chr. WALTER, Μ. ΣΙΟΥΛΟΝΑ). Σημαντική ωστόσο συμβολή στη διάκριση και περιγραφή των εικονογραφικών τύπων των τριων ευρέσεων, αλλά και στην επισήμανση της αποσπασματικότητας των φιλολογικών πηγών και της ως εκ τούτου σύγχυσης της εικονογραφίας τους, ιδιαιτέρως κατά τη μεταβυζαντινή εποχή, αποτελεί το άρθρο του Μανόλη ΧΑΤΣΙΔΑΚΗ : « Une icône avec les trois inventions de la tête du Prodrome à Lavra » δημοσιευμένο στα *Cahiers Archéologiques* 36, 1988, σελ. 85-97.

Με βάση τα σημερινά δεδομένα είμαστε σε θέση να κάνουμε ορισμένες παρατηρήσεις, οι οποίες μας δίνουν τη δυνατότητα να προωθήσουμε μία υπόθεση για την προέλευση και την ιστορία της εικονογραφίας των τριων ευρέσεων.

Πρώτον, η τρίτη εύρεση, η οποία είναι και η πιο συχνή στα πρώιμα παραδείγματα ανωνυμότητα πολύ νωρίτερα από τις δύο πρώτες ευρέσεις. Αυτός ο πρωγενέστερος τύπος ουσιαστικά, απ' όσο γνωρίζω, για πρώτη φορά στο Κωνσταντινουπολίτικο μνηολόγιο του Βασιλείου του Βον (Vat gr. 1613) χρονολογημένο στις αρχές του 11ου αιώνα. Η επισήμανση αυτή σε συνδυασμό με την ίδια τη δομή και το χαρακτήρα της παράστασης οδηγεί στην υπόθεση ότι η τρίτη εύρεση της Τιμίας Κεφαλής του Ιωάννου του Προδρόμου φαίνεται να είναι Κωνσταντινουπολίτικης προέλευσης.

Έπειτα, οι δύο πρώτες ευρέσεις, οι οποίες συνηγορούνται από την Εκκλησία στις 24 Φεβρουαρίου, διαμορφώνονται εικονογραφικά μάλλον αργότερα, όπως μπορούμε να συνάγουμε με βάση τα μέχρι τώρα γνωστά παραδείγματα. Τα στοιχεία που τις συνθέτουν συναντώνται ολοκληρωμένα για πρώτη φορά σε μία σιναίτικη εικόνα χρονολογημένη το 13ο αιώνα, ίσως και λίγο νωρίτερα. Αν η διαπίστωσή μας επαληθεύεται, τότε μπορούμε να υποθέσουμε ότι η διαμόρφωση του εικονογραφικού αυτού σχήματος λαμβάνει χώρα σε ένα μεγάλο μοναστικό κέντρο της πρωτεύουσας ή μάλλον της περιφέρειας, πιθανότατα σαν και αυτό της Μονής Σινά. Δεν είναι άσχετο και το γεγονός ότι ο Ιωάννης ο Πρόδρομος εμφανίζεται στη μοναστική λογοτεχνία σαν ο πρώτος και ιδεαλιστικός μοναχός, ενώ παράλληλα τυγχάνει και εξαιρετικής λατρείας. Τέλος ο αντιστοιχισμός ορισθητικών χαρακτήρα της εορτής των δύο ευρέσεων, όπως σχολιάζεται και στο αυτοκρατορικό μνηολόγιο της Ιεράς Μονής Κουτλουμουσιού (12ος αι).

επισχέει σαφώς την παραπάνω άποψη, συνηγορώντας κατ' αυτόν τον τρόπο στη μοναστηριακή πρέλευση του τύπου.

Αυτός ο μοναστικός τύπος, που θα πρέπει να συνδυάζε και τις δύο ευρέσεις μαζί, αν κρίνουμε από τη σιναίτικη εικόνα και δεδομένου ότι συνεχιτάζονται και οι δύο από την Εκκλησία την ίδια ημέρα, θα βρει αργότερα πρόσφορο έδαφος σε μεγάλα μοναστηριακά κέντρα του βαλκανικού χώρου κατά τον 14ο αιώνα, όπως στη Γιάβινα (1321), στην εκκλησία της Θεοτόκου στο Ρε^ε (1330) και στην Κοζιά (1386).

ΜΑΡΙΑ ΣΚΛΑΒΟΥ - ΜΑΥΡΟΕΙΔΗ
 ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΕΠΙΤΥΜΒΙΩΝ ΑΠΟ ΤΗ ΣΥΛΛΟΓΗ ΤΩΝ ΚΟΠΤΙΚΩΝ ΓΛΥΠΤΩΝ
 ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ

Μικρή συλλογή κοπτικών γλυπτών εκτίθεται στο χώρο δεξιά του ιερού της διαμορφωμένης σε παλαιοχριστιανική βασιλική αίθουσας, στο ισόγειο του κεντρικού κτηρίου του Μουσείου. Περιλαμβάνει 28 γλυπτά από πωρόλιθο, χαρακτηριστικά δείγματα της τέχνης που αναπτύχθηκε στη χριστιανική Αίγυπτο, με το συνδυασμό ελληνιστικών και εγχώριων στοιχείων. Στα επιτύμβια περιλαμβάνονται νεκρικές στήλες, πλάκες και ένα αγαλμάτιο.

Οι επιτύμβιες στήλες ταξινομούνται σε δύο ομάδες. Στην πρώτη ανήκουν οι στήλες με αρ. Τ. 108 και 109, που φέρουν παραστάσεις δεομένων και χρονολογούνται στο τέλος του 3ου - αρχές 4ου αιώνα. Ο τρόπος επεξεργασίας των μορφών με τη σκαφή του λίθου, η πλάγια θέση των ποδιών, αντίθετη με την μετωπικότητα των σωμάτων, η παρουσία αρχαίων αιγυπτιακών συμβόλων, όπως των τσακαλιών στη στήλη Τ.108, νεκρικών ζώων του Άνουβι, μαρτυρούν φαραωνικά πρότυπα. Στη δεύτερη ομάδα ανήκουν οι στήλες με αρ. Τ. 105-107, 110-111 που χρονολογούνται στον 6ο - 7ο αιώνα και φέρουν χριστιανικά σύμβολα, όπως σταυρό ή μονόγραμμα σε δάφνιο στεφάνι και επιγραφές.

Στα επιτύμβια μπορούν να περιληφθούν και ορισμένες πλάκες. Στην πλάκα με αρ. Τ.1539 κύριο θέμα αποτελεί έξεργη μορφή κυνηγού που κρατεί με τα δύο χέρια στο ύψος των ώμων του δύο τετράποδα από τα πίσω πόδια τους. Φορεί χειριδωτό χιτώνα με μεγάλο τριγωνικό άνοιγμα άνω, όπως παρατηρείται και στην αμφίεση δεομένου σε κοπτική στήλη του Βρετανικού Μουσείου (J.Becwith, *Coptic Sculpture*, London 1963, σ:29, εικ. 127). Η σκηνή της επιστροφής από το κυνήγι είναι αρχαίο νεκρικό θέμα που εντάχθηκε στη χριστιανική συμβολική και εδώ συνδυάζεται με την κληματίδα. Το θέμα των παγωνιών ανάμεσα σε κληματίδες που με το συμβολισμό της αιωνιότητας χρησιμοποιήθηκε στο διάκοσμο νεκρικών στηλών και τάφων υπαγορεύει νεκρική χρήση της πλάκας Τ.1534. Σε επιτύμβια στήλη ανήκε πιθανώς και η πλάκα Τ. 1542 με την παράσταση ιππέως, θέμα ιδιαίτερα αγαπητό στο διάκοσμο των κοπτικών υφασμάτων, που προήλθε από την επίδραση σασανιδικών προτύπων. Το επιτύμβιο αγαλμάτιο Τ. 112, ύψους 43 εκ. παριστάνει ολόσωμη και μετωπική ανδρική μορφή που κρατεί με τα δύο χέρια σταυρό προ του στήθους Συγκρίνεται με αρχαίο αιγυπτιακό αγαλμάτιο ποιμένου του 1400 π.Χ. (J.Burckhardt, *Die Zeit Constantins des Grossen*, Leipzig, Wien, εικ. 59).

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΣΤΡΑΤΗ

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΙΣ ΠΑΛΑΙΟΤΕΡΕΣ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ ΤΗΣ
Ι.Μ.ΤΙΜΙΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ ΣΕΡΡΩΝ

Το 1986 κατά τη διάρκεια εργασιών συντήρησης και εξωραΐσμού της Μονής Τιμίου Προδρόμου Σερρών, με αφορμή την εγκατάσταση γυναικείας, μοναχικής αδελφότητας, αποκαλύφθηκαν τοιχογραφίες, άγνωστες μέχρι τότε, στον εξωνάρθηκα (Ενάτη) του καθολικού. Αυτές κάλυπταν δύο αρκосоλία του ανατολικού τοίχου και αποτελούν ένα ενιαίο σύνολο με τις προϋπάρχουσες. Ανήκουν, χωρίς αμφιβολία, στη πρώτη φάση τοιχογράφησης του καθολικού που υπολογίζεται χρονικά στο πρώτο τέταρτο του 14ου αιώνα (ηγουμενία του δεύτερου κτήτορα Ιωακείμ, 1300-1333).

Πρόκειται για το κάτω τμήμα της παράστασης με τους Σαράντα Μάρτυρες-δημοσιευμένη από τον Α. Ξυγγόπουλο-και μορφές αγίων και ιεραρχών στις επιφάνειες των τόξων, στο βόρειο τόφο καθώς και σκηνή Δέησης, αποτελούμενη από τη θεοτόκο βρεφοκρατούσα, τον Άγιο Ιωάννη Πρόδρομο, Αρχάγγελο Μιχαήλ και γονατιστό μοναχό, προφανώς το χορηγό, μαζί με ιεράρχες και αγίους στα εσωράχια των τόξων, αντίστοιχα στο νότιο τόφο.

Τα τεχνολογικά τους χαρακτηριστικά συμβαδίζουν απόλυτα με εκείνα που χαρακτηρίζουν γνωστά τοιχογραφημένα σύνολα, τόσο στον ελλαδικό όσο και στον ευρύτερο, βαλκανικό χώρο. Ενδεικτικά τονίζεται η στενή σχέση που υπάρχει με την ομάδα των τοιχογραφιών που καθαρίστηκε από τις νεώτερες επιζωγραφήσεις, της Μονής Χελανδαρίου Αγίου Όρους (1318-1320), όπως επίσης με το τοιχογραφημένο σύνολο του Χριστού Βέροιας (1315) του ζωγράφου Γεωργίου Καλλιέργη, με ορισμένες από τις τοιχογραφίες του Αγίου Βλάσιου της ίδιας πόλης και άλλες.

Η χρονολογική ένταξη των τοιχογραφιών αυτών, μεταξύ της δεύτερης και τρίτης δεκαετίας του 14ου αιώνα, προσδιορίζεται ακόμη πιο στενά και συγκεκριμένα στο ίδιο το έτος της δημιουργίας τους, το 1319, σύμφωνα με την επιγραφή (αρ.1) που δημοσιεύτηκε από τους Β. Κατσαρό και Χ. Παπαστάθη, το 1992 και προέρχονταν από το "Νέο Μέγα Κώδικα" της Μονής Τιμίου Προδρόμου Σερρών, έναν από τους σπουδαιότερους της Μονής, που σήμερα φυλάσσεται στη συλλογή ελληνικών χειρογράφων του κέντρου "Ivan Dujsen" της Σόφιας, με αριθμό 375.

Η επιγραφή αυτή που υπήρχε στη θύρα που από το νάρθηκα οδηγούσε στο "απόδειπνο" του ναού-αριθμός 1-αναφέρεται πιθανότατα στη σκηνή της Δέησης κυρίως, του νότιου αρκосоλίου και χρονολογεί αυτή στα 1319.

Λέξεις από τις δύο πρώτες επιγραφές του κώδικα αυτού, σώζονται κάτω από το τόξο της εισόδου που οδηγεί στο σημερινό, νότιο κλίτος, γνωστό ως Μακρυναρίκι. Το περιεχόμενο της δεύτερης επιγραφής ταυτίζεται απόλυτα με το εικονογραφικό θέμα μίας παράστασης που βρίσκεται, ακριβώς πάνω από τις διάσπαρτες λέξεις της εισόδου στο Μακρυναρίκι. Εδώ παριστάνεται η θεοτόκος με τη προσωνομία η Περιβλεπτος ανάμεσα στους Αγίους Ιωάννη Πρόδρομο και Ιωάννη θεολόγο, αντίστοιχα, σε δέηση και το χορηγό της τοιχογράφησης, μοναχό θεόδοτο, γονατιστό κάτω.

Η ταύτιση αυτή έγινε από την υπογράφουσα, σε άρθρο της στα "Σερραϊκά Ανάλεκτα" (Β' τόμος, 1993/94) και υποστηρίζεται από τον Ε.Ν. Κυριακούδη στα Πρακτικά του επιστημονικού συμποσίου για την Ιερά Μονή Τιμίου Προδρόμου Σερρών που εκδόθηκαν το 1995. Ο τελευταίος χρονολογεί διαφορετικά την τοιχογραφία της θεοτόκου Περιβλέπτου και συγκεκριμένα στο 1359 και όχι στο 1319, αποδίδοντας τη χρονολόγηση σε λάθος του αντιγραφέα του κώδικα. Η εικονογραφική και τεχνοτροπική ανάλυση, όμως, της παράστασης αυτής-που καλύπτεται από αρκετές επιζωγραφήσεις-οδηγεί στην ένταξή της στη πρώτη φάση τοιχογράφησης του καθολικού της Μονής.

Οι τοιχογραφίες αυτές εντάσσονται στα λαμπρά αριστουργήματα της παλαιολόγειας τέχνης που δεσπόζουν στο πρώτο μισό του 14ου αιώνα και μαζί με τις δεσποτικές εικόνες-απόλυτη έκφραση της τέχνης της Κωνσταντινούπολης-αντιπροσωπεύουν επάξια το υψηλό καλλιτεχνικό πνεύμα και την αισθητική τελειότητα η οποία παρουσιάζεται διάχυτη και καταλυτική στη τέχνη της Μονής Τιμίου Προδρόμου Σερρών την εποχή αυτή.-

ΓΙΩΡΓΟΣ ΦΙΛΟΘΕΟΥ

Η ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΔΕΥΤΕΡΑΣ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΚΑΘΟΛΙΚΗΣ ΣΤΟ ΠΕΛΕΝΔΡΙ (ΚΥΠΡΟΣ)

Το χωριό Πελένδρι, της επαρχίας Λεμεσού είναι γνωστό περισσότερο από την εκκλησία του Τιμίου Σταυρού, με τις περίφημες τοιχογραφίες της. Στο χωριό όμως αυτό διασώζεται ακόμα μία εκκλησία, η Παναγία η Καθολική στον αρχιτεκτονικό τύπο της ξυλόστεγης βασιλικής.

Πρόσφατα μετά τη συντήρηση της εκκλησίας και της στέγης της (1993) στερεώθηκαν και συντηρήθηκαν οι τοιχογραφίες του ναού (1994-1995). Από όλο το ζωγραφικό διάκοσμο της εκκλησίας διασώθηκαν τοιχογραφίες μόνο στο δυτικό τοίχο και ελάχιστα λείψανα στις παραστάδες της βόρειας εισόδου. Μετά τον καθαρισμό τους από το στρώμα των αλάτων που τις κάλυπτε, αποκαλύφθηκε μία μνημειώδης παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας. Η χρονολόγηση της τοποθετείται στις αρχές του 16ου αιώνα, περίοδο κατά την οποία το νησί κατείχαν οι Βενετοί.

Οι τοιχογραφίες αυτές έρχονται να προστεθούν σε μία σειρά τοιχογραφιών της ίδιας τεχνοτροπίας, όπως του παρεκκλησίου του Ακάθιστου Ύμνου στη Μονή του Αγίου Ιωάννου του Λαμπαδιστή στον Καλοπαναγιώτη (π. 1500), στην εκκλησία της Παναγίας της Ποδίθου (1502) στο χωριό Γαλάτα και στην εκκλησία της Παναγίας Ιαματικής στο χωριό Αρακαπά (αρχές 16ου αι.). Οι τοιχογραφίες αυτές ανήκουν στη λεγόμενη "Ιταλο-βυζαντινή" ή εκλεκτική τάση, που στην Κύπρο φαίνεται ότι έχουμε και τα καλύτερα δείγματα από όλες τις λατινοκρατούμενες ελληνικές περιοχές.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΦΩΣΚΟΛΟΥ
 ΠΙΘΑΝΗ ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΗ ΤΟΥ ΠΑΝΑΓΙΟΥ ΤΑΦΟΥ ΣΤΗ ΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΕΠΙΤΑΦΙΟΥ
 ΘΡΗΝΟΥ ΤΗΣ ΟΜΟΡΦΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΑΙΓΙΝΑ

Στο δεξιό πάνω τμήμα της παράστασης του Επιτάφιου Θρήνου της Όμορφης Εκκλησιάς στην Αίγινα απεικονίζεται ένα οικοδόμημα, το οποίο δυστυχώς σώζεται στις μέρες μας σε αρκετά κακή κατάσταση.

Παραταύτα είναι δυνατόν να αποκαταστήσουμε τη μορφή του οικοδομήματος με βάση σχέδιο της παράστασης που δημοσίευσε στα 1916 ο Gabriel Millet, στο έργο του *Recherches sur l'Iconographie de l'Évangile*, σελ. 492, εικ. 522, το οποίο σύμφωνα με την υποσημείωση βασίζεται σε φωτογραφία του Γ. Λαμπάκη.

Το οικοδόμημα απεικονίζει μία τρουλλαία βασιλική. Στην ανατολική πλευρά του αποδίδεται η αψίδα ενώ στη δυτική άκρη της στέγης απεικονίζεται ένας μικρός σταυρός, από τον οποίο κρέμεται ένα κόκκινο ύφασμα. Η πλάγια πλευρά του ναού διακόπτεται από δύο τοξοτά ανοίγματα μίας κιονοστοιχίας από το μέσο των οποίων κρέμεται από μία κανδήλα.

Η προσθήκη του οικοδομήματος είναι μοναδική στην εικονογραφία της σκηνής. Καθώς στη συνηθισμένη απεικόνιση του θέματος στην άκρη της παράστασης παριστάνεται σε βραχώδες τοπίο το άνοιγμα του λαξευμένου μνήματος, όπου σύμφωνα με την διήγηση των ευαγγελίων τοποθετήθηκε το σώμα του Ιησού, φαίνεται ελκυστική η σκέψη, πως ο ζωγράφος με το τρουλαίο οικοδόμημα της παράστασης της Αίγινας επιθυμεί να απεικονίσει τη σύγχρονη μορφή του μνήματος, δηλ. τον Πανάγιο Τάφο.

Για την απόδειξη αυτής της υπόθεσης θα πρέπει να στραφούμε αρχικά σε παλαιότερες και σύγχρονες παραστάσεις του μνημείου και στη συνέχεια σε περιγραφές του στις πηγές, κυρίως σε κείμενα προσκυνητών των Αγίων Τόπων.

Η έρευνα αυτή αποδεικνύει πως στις απεικονίσεις του στην τέχνη οι καλλιτέχνες χρησιμοποιούν κάποια χαρακτηριστικά στοιχεία της αρχιτεκτονικής του μνήματος για να υποδηλώσουν το μνημείο, γεγονός που επιβεβαιώνεται και από τις περιγραφές του στις πηγές.

Ένα από αυτά τα χαρακτηριστικά του Παναγίου Τάφου διαλέγει και ο ζωγράφος της Αίγινας για να "υπαινιχθεί" το μνημείο των Αγίων Τόπων, χαρακτηριστικό το οποίο συνδέεται όχι μόνο με την εξωτερική του μορφή αλλά και με την λειτουργία της Αναστάσεως και το σωτηριολογικό μήνυμα που φέρνει ο Τάφος του Χριστού στους πιστούς.

Ε. ΧΑΛΚΙΑ

Οι τράπεζες στη νεκρική λατρεία

Η τέλεση δειπνών προς τιμήν των νεκρών αποτελεί ένα από τα πολλά λατρευτικά έθιμα, τα οποία, μέσω του Ελληνορωμαϊκού κόσμου, πέρασαν στο χριστιανισμό. Τα νεκρόδειπνα ελάμβαναν χώρα σε χριστά τρικλίνια δίπλα στον τάφο ή και πολλές φορές πάνω σ αυτόν. Στην τελευταία περίπτωση ως τράπεζα χρησίμευε η ίδια η επιτάφια πλάκα. Στο γεγονός αυτό οφείλεται, όπως είναι γνωστό, η χρήση, στις λατινικές κυρίως επιγραφές, του όρου mensa με τη σημασία της επιτάφιας πλάκας και κατ επέκταση του ίδιου του τάφου.

Χώροι τέλεσης νεκροδειπνών, με χριστές μεγάλων διαστάσεων τράπεζες και τρικλίνια, έχουν σωθεί σε νεκροταφεία πολλών μεσογειακών χωρών (τα περισσότερα βρίσκονται στην Ιβηρική χερσόνησο) ενώ τα γνωστά παραδείγματα από την Ελλάδα είναι περιορισμένα.

Εκτός όμως από αυτές τις χριστές κατασκευές των νεκροταφείων, με τη νεκρική λατρεία σχετίζονται και ορισμένες μαρμαρίνες πλάκες τραπεζών, μικρότερων διαστάσεων και ποικίλων τύπων (στρογγυλές, πεταλιόμορφες, ορθογώνιες κ. α.). Τα σκεύη αυτά, των οποίων η μορφή και οι διαστάσεις δεν ενδείκνυνται για τέλεση κανονικού δείπνου, προορίζονταν πιθανότατα για εναπόθεση τροφών προς τιμήν των νεκρών (μαρτύρων ή κοινών θνητών) στους οποίους ήταν αφιερωμένες. Η παρουσία τραπεζών του είδους αυτού, τόσο σε νεκροταφεία όσο και σε ναούς βεβαιώνεται από τα αρχαιολογικά δεδομένα σε πολλές χώρες της Μεσογείου, μεταξύ των οποίων είναι και η Ελλάδα.

**Ο ΠΑΡΙΣΙΝΟΣ ΚΩΔΙΕ GR. 1401
ΤΗΣ ΠΤΟΛΕΜΑΪΚΗΣ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ**

Το Ms. Gr. 1401 αποτέλεσε την μεγάλη έκπληξη του ταξιδιού μου στο Παρίσι τον Ιούνιο του 1995. Πρόκειται για ένα εξαιρετικής ποιότητας περγαμινό χειρόγραφο με μεγαλοπρεπές δέσιμο, 101 φύλλα, και διαστάσεις 58,8 x 43,7. Φυλάσσεται στην Grande Reserve της Bibliothèque Nationale. Περιέχει όλο το κείμενο της Πτολεμαϊκής Γεωγραφίας σε 8 Βιβλία και 27 χάρτες, όπως ακριβώς συμβαίνει σε όλα τα μέχρι τώρα γνωστά εικονογραφημένα χειρόγραφα του **Α' ΤΥΠΟΥ**, αρχής γενομένης από τον Urb. Gr. 82 το παλαιότερο όλων, στα τέλη του 13ου αιώνα.

Στα 24 κεφάλαια του Α' Βιβλίου αναπτύσσονται οι θεωρητικές απόψεις του Πτολεμαίου περί Γεωγραφίας & Χωρογραφίας, η γνωστή κριτική του κατά των απόψεων του Μαρίνου του Τυρίου και της προτεινόμενης από αυτόν **ορθογωνίας κυλινδρικής προβολής** για τον σχεδιασμό των χαρτών σε επίπεδη επιφάνεια. Τέλος παρατίθεται η ανάπτυξη των δύο **κωνικών προβολών Α' & Β'** που κατά τον Πτολεμαίο είναι ιδανικές για την απεικόνιση του σφαιρικού σχήματος της Οικουμένης στο επίπεδο.

Στο Β' Βιβλίο υπάρχουν 15 κεφάλαια που περιγράφουν την Δυτική Ευρώπη, (Βρετανία - Ισπανία - Γαλλία - Γερμανία), στο Γ' 17 κεφάλαια αφιερώνονται στην Ανατολική (Ιταλία - Βαλκανική - Ρωσία - Ελλάδα). Το Δ' Βιβλίο περιγράφει την Αφρική, το δε Ε', ΣΤ' και Ζ' την Ασία.

Η περιγραφή αυτή είναι μία καταγραφή 8.000 τοπωνυμίων των οποίων οι συντεταγμένες - Γεωγραφικό Πλάτος & Μήκος - είναι τα σημεία που σχηματίζουν και μορφοποιούν τους χάρτες. Τέλος ακολουθεί το Η' Βιβλίο με τους 27 ολόκληρους χάρτες, δηλ. έναν της Οικουμένης και 26 επί μέρους (10 της Ευρώπης, 4 της Αφρικής, 12 της Ασίας).

Σύμφωνα με τους καταλόγους της Παρισινής Βιβλιοθήκης το χειρόγραφο χρονολογείται στον 15ο αιώνα, Στον 15ο αιώνα το χρονολογεί και ο C. Muller το 1866 στο έργο του RAPPORTS SUR LA GEOGRAPHIE DE PTOLEMEE. Παρατηρεί όμως εύστοχα την διαφορετική προοπτική και τον διαφορετικό σχεδιασμό των χαρτών (σελ. 281), χωρίς όμως και να τα ερμηνεύει. Παρόμοια είναι και η άποψη του καθηγητού Ο. Α. W. Dilke στον οποίο πολλά οφείλουμε για την εισφορά του Βυζαντίου στην αναβίωση της Πτολεμαϊκής Γεωγραφίας. Ο Dilke επίσης χρονολογεί το χειρόγραφο στον 15ο και θεωρεί ως πρότυπο του τον Urb. Gr. 82. (THE HISTORY OF CARTOGRAPHY. Εκδ. J. B. HARLEY & D. WOODWARD. 1987, Α' τομ. σελ.271).

Για λόγους που θα εξηγήσω παρακάτω το Ms. Gr. 1401 ανήκει στον 16ο, και δεν έχει καμία σχέση με τον Urb. Gr. 82. Βεβαίως είναι Μεταβυζαντινό αλλά πρέπει να εκφράζει τις γεωγραφικές ανησυχίες των Ελλήνων διανοουμένων της Διασποράς στις αρχές και στα μέσα του 16ου αιώνα. Ανησυχίες που οι ρίζες τους πρέπει να αναζητηθούν στην αναβίωση της Γεωγραφίας στην Παλαιολόγιο Εποχή με κυρίους εκπροσώπους τον Μάξιμο Πλανούδη στον 13ο, τον Νικηφόρο Γρηγορά στον 14ο και τον Γεώργιο Γεμιστό στον 15ο αιώνα.

Ο γραφέας παραμένει άγνωστος.

Σε όλα τα χειρόγραφα ο χάρτης της Οικουμένης σχεδιάζεται με την **Α' κωνική προβολή** του Πτολεμαίου, όπου οι μεσημβρινοί είναι ευθείες γραμμές που ξεκινούν από τον Β. Πόλο και οι παράλληλοι τόξα με αυτό το σημείο ως κέντρο τους. Μοναδική εξαίρεση ο Seragl. 57 όπου χρησιμοποιείται η πλέον εξελιγμένη προβολή δηλ. η **Β' κωνική**. Εδώ οι μεσημβρινοί από ευθείες μετατρέπονται σε καμπύλες και έτσι το σφαιρικό σχήμα της Γης αποδίδεται με τον καλύτερο τρόπο. Όλοι δε οι επί μέρους χάρτες σχεδιάζονται με την **ορθογώνια κυλινδρική προβολή** του Μαρίνου του Τυρίου. Η ευρεία χρήση της προβολής αυτής κατά την Παλαιολόγιο εποχή, την οποία τόσο πολύ κατέκρινε ο Πτολεμαίος, στηρίζει την άποψη ότι οι χάρτες δεν είναι έργα δικά του αλλά των Βυζαντινών ερευνητών που πολύ σωστά την επέλεξαν για τους επιμέρους χάρτες.

Όσον αφορά δε τα χειρόγραφα του Β' ΤΥΠΟΥ στα μέσα του 14ου αιώνα, με τους πολλαπλούς χάρτες όπου οι 26 επί μέρους διασπώνται σε 60 και ο χάρτης της Οικουμένης χωρίζεται σε 4, χρησιμοποιείται μόνον η **ορθογώνια κυλινδρική προβολή** του Μαρίνου και οι Πτολεμαϊκές προβολές και οδηγίες αγνοούνται παντελώς.

Να τονισθεί εδώ ότι όλα τα χειρόγραφα είναι "έργα εργαστηρίου" χαρτογραφήθηκαν δηλ. με βάση τις γεωγραφικές συντεταγμένες και τις προβολές χωρίς επιτόπιες μετρήσεις ή επισκόπηση. Ανήκουν στην Ιστορική Γεωγραφία, και επιπλέον, δεν χρησιμοποιήσαν ποτέ πορτολάνους χάρτες ως πρότυπο.

Το πρώτο χειρόγραφο που φθάνει στην Δύση το 1397 από τον Ε. Χρυσολωρά είναι ο Urb. Gr. 82. Όπως είναι γνωστό, το έργο μεταφράζεται στα Λατινικά από τον Jacopo d' Angelo di Scarperia, μαθητή του Χρυσολωρά και στη μετάφραση αυτή θα στηριχθεί η εξαιρετικά σημαντική Β'

έκδοσης της Πτολεμαϊκής Γεωγραφίας στη Ρώμη το 1478. Ο ελληνικός τίτλος ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΥΦΗΓΗΣΙΣ αντικαθίσταται από τον όρο *Cosmographia*.

Στις έντυπες εκδόσεις κατά την Αναγέννηση, αρχίζουν οι πρώτες χαρτογραφικές διαφοροποιήσεις. Ήδη στην Α' έκδοση της Bologna το 1477, εγκαταλείπεται η ορθωνώνια κυλινδρική προβολή για τον σχεδιασμό των επί μέρους χαρτών και χρησιμοποιείται η Α' κωνική. Στην δε έκδοση της Ρώμης και επίσης στην πολύ σημαντική της Ulm (1482) εμφανίζεται για πρώτη φορά η Τραπεζοειδής προβολή έργο του Donus Nicolaous Germanus, η οποία είναι παραλλαγή της Α' κωνικής. Εδώ όχι μόνον οι μεσημβρινοί είναι ευθείες γραμμές αλλά και οι παράλληλοι.

Ο Par. Gr. 1401 είναι το πρώτο χειρόγραφο που χρησιμοποιείται η τραπεζοειδής προβολή του Donnus για τον σχεδιασμό των επιμέρους χαρτών και όχι η καθιερωμένη σε όλα τα Βυζαντινά χειρόγραφα ορθωνώνια κυλινδρική. Νομίζω, λοιπόν, ότι είναι το πρώτο χειρόγραφο που αντιγράφει μία έντυπη έκδοση. Συγκεκριμένα την πολλή σημαντική έκδοση της "Κοσμογραφίας" του Στρασβούργου του 1513, έργο του Martin Waldseemüller καθηγητή Κοσμογραφίας στην μικρή πόλη S. Die της Λωρραίνης. Η έκδοσις αυτή θεωρείται σταθμός διότι είναι η πρώτη φορά που μαζί με τους 27 παλαιούς χάρτες εμφανίζονται και οι 20 μοντέρνοι.

Συγκρίνοντας τους χάρτες της Ελλάδος του Par. Gr. 1401 και της εκδόσεως του Στρασβούργου, είναι σαφής η επίδρασις του εντύπου στο χειρόγραφο κυρίως στα περιγράμματα, την τραπεζοειδή προβολή, την μορφολογία των βουνών με τις γραμμοσκιάσεις που τα εμφανίζουν τρισφοδιάστατα.

Επίσης στους 2 χάρτες της Οικουμένης τα στοιχεία δείχνουν αντιγραφική θεματική. Ακόμη και οι 12 άνεμοι περιβάλλονται από σύννεφα άκρως ρεαλιστικά, οι διαιρέσεις μήκους και πλάτους ταυτίζονται, και η μόνη ουσιαστική διαφορά είναι ότι ενώ στο έντυπο η Αφρική και η Ασία είναι χωρισμένες, στο χειρόγραφο λεπτότατη λωρίδα γής ενώνει την Αφρική με την Ασία γιατί ο γραφέας δείχνει να μην αποδέχεται τα εξερευνητικά αποτελέσματα των τελευταίων ετών δηλ. τον περίπλοκο της Αφρικής το 1487. Ως γνωστόν στον χάρτη της Οικουμένης στην έκδοση του Στρασβούργου, για πρώτη φορά οι 2 Ηπειροι χωρίζονται και η Terra incognita που κατά παράδοση συνέδεε Ασία και Αφρική καταργείται. Στην ίδια πάντα έκδοση υπάρχει και δεύτερος χάρτης της Οικουμένης που απεικονίζει τις ανακαλύψεις σχεδιασμένος από τον Martin Waldseemüller. Εδώ η Αφρική παρουσιάζεται ολόκληρη, με την Μαδαγασκάρη στα Ανατολικά της.

Το πιο ενδιαφέρον στοιχείο όμως είναι η διακόσμησης της σελίδας 2r. με μία παράσταση με άποψη γεωμετρική προοπτική, αντάξια του Piero della Francesca. Ετσι είναι εμφανής η ύπαρξις της τρίτης διάστασης στην όλη εικονογράφηση πράγμα εντελώς ανύπαρκτο στα Βυζαντινά χειρόγραφα. Στο πάνω μέρος της εικόνας, απεικονίζονται η Μεγάλη και η Μικρή Αρκτος, άκρως ρεαλιστικές, σε έναν βαθυγάλανο έναστρο ουρανό και κάτω δύο ανδρικές μορφές καθιστές. Η μεν δεξιά βασιτά στο αριστερό χέρι το διαβήτη και το σκιάθρο και με το δεξί δείχνει την Μικρή Αρκτο. Προφανώς είναι ο Πτολεμαίος και λόγω των αρχαιοπρεπών ενδυμάτων και λόγω του σκιάθρου (όργανο αστρονομικό που μετρά τις σκιές και μαζί με τον αστρολάβο χρησιμοποιείται στις παρατηρήσεις των ουρανίων σωμάτων) και λόγω του ανοικτού βιβλίου πίσω του επάνω σε ένα έδρανο, που πρέπει να είναι η Γεωγραφία. Στο μέσο της εικόνας υπάρχει μία εξαιρετικής ποιότητας Υδρόγειος όπου απεικονίζεται η Αφρική με την Μαδαγασκάρη και το ΒΑ μέρος της Νοτίου Αμερικής ! Η αριστερή ανδρική φιγούρα ποιά να είναι ; Η πρώτη σκέψις μου ήταν για τον Χριστόφορο Κολόμβο που ως γνωστόν είχε μελετήσει την Πτολεμαϊκή Γεωγραφία και σ' αυτήν στηρίχτηκε για την προς Δυσμάς πλεύση του για την Ινδία.

Η δεύτερη όμως ήταν για τον Americo Vespucci όπως αυτός εικονογραφείται από τον Martin Waldseemüller στον μεγάλο χάρτη του της Υδρογειού του 1507. "Universalis Cosmographia Secundum Ptolemaei Traditionem Et Americi Vespuccii Aliorumque Lustrationes ". (R. Shrlley: THE MAPPING OF THE WORLD, 1993).

Ο εξαιρετικός αυτός χάρτης σε 12 φύλλα, διαστάσεων 1320 x 2360 mm φαίνεται ότι στάθηκε πηγή εμπνεύσεως για το χειρόγραφο μας μαζί με την έκδοση του Στρασβούργου του 1513.

Οι δύο απεικονιζόμενες μορφές στο επάνω μέρος της σελίδας είναι ο Πτολεμαίος και ο Vespucci. Τα ονόματα τους αναγράφονται. Τα ενδύματα συγκρινόμενα με αυτά του χειρογράφου, αλλάζουν για τον Πτολεμαίο. Η μεσοκόπη ευτραφής μορφή όμως με το σκιάθρο δείχνει να είναι η ίδια. Ο Vespucci με την γενειάδα του μοιάζει ακόμα περισσότερο.

Παρ' όλες τις προσπάθειες μου, δεν μπόρεσα να ταυτίσω το χέρι του γραφέα με κανένα άλλο της εποχής αυτής. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το χέρι που έγραψε τα κείμενα είναι ελληνικό, το ερώτημα αφορά τους χάρτες, την προβολή που χρησιμοποιείται για πρώτη φορά, την επιμέρους διακόσμηση, την τρίτη διάσταση και την ανάπτυξη της προοπτικής στις απεικονίσεις εφεύρημα καθαρά Αναγεννησιακό. Τέλος, σημαντικό αναφύεται το ερώτημα για ποιο λόγο το χειρόγραφο ξεφεύγει από την παράδοση και ποιος πλην του Νικολάου Σοφιανού παρακολουθεί τα Γεωγραφικά γεγονότα στις αρχές του 16ου αιώνα.

ΤΑΦΕΣ ΚΑΙ ΤΑΦΙΚΕΣ ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ ΣΤΗΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΗΣ
ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΤΟΥ ΜΠΟΥΡΓΚΟΥ, ΣΤΗΝ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΠΟΛΗ
ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ.

Στην Εβραϊκή συνοικία στο Μπούργκο της Μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου, βρίσκονται σήμερα τα υπολείμματα της Ιπποτικής εκκλησίας αφιερωμένης στην Παναχία του ελέους (Beate Marie Misericordia Burgui Rhodi) .

Ο ναός είναι γοτθικού ρυθμού, τρίκλιτος με δύο σειρές από τέσσερις κίονες και με τρεις κόγχες ιερού.

Κατά την Τουρκοκρατία στον χώρο των ερειπίων του ναού χτίστηκαν σπίτια, καταστήματα και δρόμοι. Στην Ιταλική περίοδο κατεδαφίστηκαν όλα τα κτίσματα εντός των ορίων της εκκλησίας.

Το 1936 διανοίχθηκε εσχάρσια (B.- N.) η οδός Αλχαδέφ στο μέσον περίπου του ναού με αποτέλεσμα η εκκλησία της Παναχίας του Μπούργκου να γίνει γνωστή στον Ροδιακό λαό ως η " κομμένη εκκλησία".

Οι ανασκαφές στην Εκκλησία άρχισαν τον Ιούλιο του 1994 και οι έρευνες βρίσκονται σε εξέλιξη για δεύτερη συνεχή χρονιά στα πλαίσια των διαμορφώσεων των υπόγειων δικτύων της Μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου. Με την έναρξη των ανασκαφικών ερευνών αρχίζει ταυτόχρονα και η αρχιτεκτονική αποτύπωση του ναού.

Στην πρώτη φάση της έρευνας, ανασκάφτηκε τμήμα της Βόρειας όψης της εκκλησίας επί της οδού Αλχαδέφ και επεκτάθηκε σταδιακά σε όλο το ανατολικό τμήμα εκτός από τις κόγχες του ιερού. Κατά την φάση αυτή ήλθαν στο φως στοιχεία που τεκμηριώνουν την ύπαρξη τουλάχιστον άλλων τριών παρεκκλησίων πάντα στην Νότια όψη. Πιο συγκεκριμένα, στο

ανατολικό τμήμα του ναού έξω από τον νότιο τοίχο του ναού, ήλθε στο φώς χτιστή ταφική κατασκευή επικαλυμμένη με ασβεστοκονίαμα και χωρίσματα εντός της κατασκευής ενώ νοτιότερα δίδυμη ταφική κατασκευή με πολλαπλές ταφές οριοθετούμενη από συμπαγή τοιχοποιία επιμελούς δόμησης, σύγχρονη με την προαναφερθείσα κατασκευή. Ο μεγάλος αριθμός των σκελετών (περίπου 40) η έλλειψη κανονικής εναπόθεσης μέσα στους τάφους καθώς και τα ευρήματα, δημιουργούν προβληματισμούς σχετικά με τα αίτια του θανάτου τους, λόγω έσπευσμένης και αμελούς ταφής.

Στην βόρεια όψη του ναού, διαπιστώθηκε η ύπαρξη ταφικών κατασκευών εντός και κατά μήκος του τοίχου μεταξύ των βάσεων των αντιρήδων.

Η αρχική μας υπόθεση σχετικά με την ύπαρξη αρκοσολίων στο ίδιο τμήμα του ναού επιβεβαιώθηκε στην συνέχεια της έρευνας.

